

кн. 5(5)

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ГУМАНИТАРЛЫГ
ШИНЧИЛЕЛДЕР ИНСТИТУДУ

ТЫВА ОРФОГРАФИЯНЫҢ БОЛГАШ ПУНКТУАЦИЯНЫҢ ДҮРҮМНЕРИ

Тыва Республиканың Гуманитарлыг
шинчилелдер институтунуң чанында
Терминология комиссиязы бадылаан

Ийиги үндүрүлгези

Республика типографиязы
Кызыл — 2001

Филология эртемнериниң докторлары
Ш. Ч. Сат, А. Ч. Кунаа рецензиялаан.

Харысалгалыг редактору
филология эртемнериниң кандидады
Д. А. Монгуш.

Правила тувинской орфографии и пунктуации. Утверждены
Терминологической комиссией при Институте гуманитарных
исследований Республики Тыва.

В брошюре изложен свод правил тувинской орфографии и пунктуации,
подготовленные к новому изданию кандидатом филологических наук
З. Б. Чадамба, заслуженным учителем школ РСФСР М. Д. Биче-оолом.
Ответственный редактор кандидат филологических наук Д. А. Монгуш.

В Правилах узаконены правописания литературного тувинского языка,
обязательные для всех пишущих на нем.

Т 4306020000—00
№ 24—13—2001 без объявл.

ISBN 5—9267—0019—1.

© Тываның ном үндүрер чери, 1986 ч.

© ТР-ниң Гуманитарлыг шинчилелдер
институту, 2001 ч.

© Республика типографиязы 2001 ч.

Бирги үндүрүлгезиниң эгэ сөзү

Тыва орфографияның (шын бижилгениң) болгаш пунктуацияның
(бижик демдектерин хереглээриниң) дүрүмнери тыва чугааны бижикке
дамчыдарының аргаларын тодарадып чурумчуткан дүрүмнерниң
системазы болур.

Орфографияның негелдезин ёзугаар тыва бижикти ажыглап турар
кижи бүрүзү сөстөрни бодунуң адап чаңчыкканын азы хууда бодалын
эвес, а орфографияда дүрүмчүткенин барымдаалап, кандыг-даа хажыдыг
чокка бижиир уjurлуг. Чүгле ындыг негелде сагыттыг турда, бижээн
чүүлдүң утказын номчукчу бүрүзү долузу-биле билип ап шыдаар.

Пунктуация бижимел чугааны утка болгаш интонация (үн аяны) талазы-
биле кезектерге чарып, ону шын, дүрген билип алырын хандырат. Бир
эвес бижимел чугаага бижик демдектерин хереглесвес ийикпе, шын эвес
салыр болза, ооң утказы билдинмейн барып азы соора билдинип болур.

Мынчангаш пунктуация база, орфография-биле бир дөмей, литературлуг
дылдың нормажыдылгазынга улуг уjur-дузалыг болгаш тускай
дүрүмнерлиг.

Орфография болгаш пунктуация талазы-биле чаңгыс аай дүрүмнерни
шыңгыы сагыры ылаңгыя аныак бижиктиг тыва дылга онза чугула
болгаш литературлуг дылдың моон соңгааргы хөгжүлдезинге, чоннуң
бижик-биликтиг чоруунуң өзүлдезинге дөгүм болур.

Амгы үеде литературлуг тыва дылдың чон ортузунга нептереп,
хөгжээни-биле чергелештир ооң орфографиязы болгаш пунктуациязы
ниитизи-биле турумчуп быжыккан. Мооң-биле кады шын бижилгениң-
даа, бижик демдектерин хереглээриниң-даа чамдык дүрүмнерин чоорту
улам тодарадырын, чигзиниглиг азы маргылдаалыг айтырыгларны
чогумчалыг шиитпирлээрин чечен чогаалдың болгаш литературлуг
дылдың хөгжүлдизи, парлалга болгаш школа практиказы негеп турар.

Тыва орфографияның болгаш пунктуацияның дүрүмнериниң бо
чыындызын 1967 чылда үнген “Тыва дылдың орфографтыг слова-
рынга” капсырган “Тыва орфографияга” болгаш 1963 чылда профессор

А. А. Пальмбахтың редакторлааны-биле М. Д. Биче-оолдун үндүргени “Тыва пунктуация” деп номунга үндезилеп тургускан. Шын бижилгениң-даа, бижик демдектерин хереглээринин-даа дүрүмнеринде үндезин өскерилгелер чок. Орфографияда нарын сөстү шын бижиirin, улуг үжүктү хереглээрин элээн делгереңгей тайылбырлар киирip тодараткан болгаш чамдык дүрүмнерниң тайылбырын экижидип, чижектерин немээн. Пунктуацияда чамдык параграфтарны кызырган болгаш каттыштырган, элээн көвүдээн болгаш эргижирээн чижектерни эвээжедип, оларны чаа чижектер-биле солаан.

Орфография дүрүмнериниң бо үндүрүлгезин З. Б. Чадамба, а пунктуацияны М. Д. Биче-оол белеткээн, редактору — Д. А. Монгуш. Филология эртемнериниң докторлары Ш. Ч. Саттың база А. Ч. Кунааның рецензияларын өөренип көргөн.

Бо үндүрүлгени Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында Терминология комиссиязы чугаалажып көргөш бадылаан.

Орфография болгаш пунктуация дүрүмнериниң бо үндүрүлгезиниң дугайында санал-оналдарны дараазында адресче чорударын диледивис: Кызыл, Кочетов кудумчузу, 4, Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институту.

*Тываның дыл, литература болгаш
төөгүнүң эртем-шинчилел институту.*

Ийиги үндүрүлгезиниң эге сөзү

“Тыва орфографияның болгаш пунктуацияның дүрүмнери” чаңгыс ном кылдыр эң-не баштай 1986 чылда кады парлаттынган болгаш ооң тиражы удаваанда бүрүнү-биле тарай берген. Дүрүмнерниң бо үндүрүлгезинде, чүгле чамдык эргижирээн чижектер солуттунганындан аңгыда, эдиглер кирбээн. Ийиги үндүрүлгени Д. А. Монгуш парлалгага белеткээн.

*Тыва Республиканың
гуманитарлыг шинчилелдер институту.*

ТЫВА ОРФОГРАФИЯНЫҢ ДҮРҮМНЕРИ

I. Тыва дылдың үннери болгаш оларның үжүктери

1. Тыва алфавит 36 үжүктен тургустунган: Аа, Бб, Вв, Гг, Дд, Ее, Ёе, Жж, Зз, Ии, Йй, Кк, Лл, Мм, Нн, Њң, Оо, Өө, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Үү, Фф, Хх, Цц, Чч, Шш, Щщ, Ъ, Ыы, Ь, Ээ, Юю, Яя.

2. Ажык үннерниң үжүү 8: *а, ы, о, у, э, и, ө, ү.*

Оон аңгыда **й** деп үн биле **а, э, о, у** деп үннерниң каттышканын илереткен ажык үннерниң үжүктери 4: *я (йа), е (йе), ё (йо), ю (йу).*

Ажык үннерни адаттынарының болгаш эптежириниң аайы-биле мындыг бөлүктерге хуваар:

Кадыг үннер	<i>а, ы, о, у</i>
Чымчак үннер	<i>э, и, ө, ү</i>
Эрин-биле адаар үннер	<i>о, у, ө, ү</i>
Эрин-биле адавас үннер	<i>а, ы, э, и</i>
Делгем үннер	<i>а, э, о, ө</i>
Кызаа үннер	<i>ы, и, у, ү</i>

3. Ажык эвес үннерниң үжүү 22: *б, в, г, д, ж, з, й, к, л, м, н, ң, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ.*

Оларны адаарының аайы-биле мындыг бөлүктерге хуваар:

Дүлей үннер *к, п, т, с, ш, ф, х, ц, ч, щ*

Ыыткыр үннер *б, в, г, д, ж, з*

Аяар үннер *й, л, м, н, ң, р*

4. **ъ** (кадыг демдек) биле **ь** (чимчак демдек) кандыг-даа үннү илеретпейн турар.

II. Чамдык үжүктөрнүн адаттынар аяны

1. Сөске **я, е, ё, ю** деп ажык үжүктөр ийи янзы адаттынар:

а) сөс эгезинге, ажык үжүк болгаш **ъ, ь** демдектер соонга **й** үннүг кылдыр адаттынар, чижээ: *янзы, Енисей, ёзу, Юрий, аяк, уе, оюн, съезд, Ньютон;*

б) үлегерлеп алган сөстөрнүн ажык эвес үжүктөриниң соонга тура, ол ажык эвес үжүктөрни чымчадыр болгаш **й** үн чок анаа **а, э, о, у** кылдыр адаттынар, чижээ: *пятница, цех, Пётр, полюс.*

2. Ыыткыр болгаш дүлей үннерниң чамдык үжүктөриниң адаттынары:

1) **б** деп үжүк:

а) тыва сөстөрнүн эгезинге эрин-биле адаттынар тыныштыг эвес, частышкынның арай ыыткыр кошкак үннү илередир, чижээ: *баг, бызаа, боо, белек, будук;*

б) **м** деп үннүң сөөлүнге тургаш, частышкынның ыыткыр кошкак үннү илередир, чижээ: *самбың, самбыра;*

в) **г, й, л, р** деп аяар үннер сөөлүнге тургаш частышкынның эвес, эрин-биле үрдүндүр адаттынар ыыткыр кошкак үннү илередир, чижээ: *угба, тайбың, албан, арбай;*

г) үлегерлеп алган сөстөрнүн эгезинге болгаш ортузунга эрин-биле адаттынар частышкынның ыыткыр үннү илередир, чижээ: *банк, билет, комбинат, лаборатория.*

2) **в** деп үжүк:

а) тыва сөстөргө ийи ажык үннүң аразынга тура, эриннерниң дүрбүүшкүннүг ыыткыр кошкак үннү илередир, чижээ: *хову, тева, хава, иви;*

б) үлегерлеп алган сөстөрнүн эгезинге болгаш ортузунга эрин-диштиң киржилгези-биле адаттынар дүрбүүшкүннүг ыыткыр үннү илередир, чижээ: *вокзал, совет, экватор.*

3) **г** деп үжүк:

а) тыва сөстөргө ийи ажык үннүң база **й, л, р, ң, н** деп үннер биле ажык үннер аразынга дүрбүүшкүннүг ыыткыр кошкак үннү илередир, чижээ: *дагаа, үгү, дилги, тайга, дерги, аңгы, бурунгу, чемгир;*

б) сөстүн сөөлүнгө азы ажык эвес үннүн мурнунга тура, дыл дөзүнүн дүрбүүшкүннүг аяар үнүн илередир, чижээ: *даг, суг, тенниг, харлыг, тигленир, чигзиниг*;

в) үлегерлеп алган сөстөрнүн эгезинге болгаш ортузунга частышкынныг ыыткыр үннү илередир, чижээ: *галстук, гараж, рагу, тангенс*.

4) **д** деп үжүк:

а) тыва сөстөрнүн эгезинге тыныштыг эвес, частышкынныг арай ыыткыр кошкак үннү илередир, чижээ: *далган, дыл, доруг, дилги*;

б) тыва сөстөргө ийи ажык үннүн аразынга болгаш аяар үннернүн сөөлүнгө частышкынныг ыыткыр кошкак үннү илередир, чижээ: *ада, балды, байдал, таңды, тогдук*;

в) үлегерлеп алган сөстөрнүн эгезинге болгаш ортузунга ыыткыр үннү илередир, чижээ: *декабрь, директор, кандидат*.

5) **ф** деп үжүк:

эрин-диштиң киржилгези-биле адаар дүлей үннү илередир; ону чүглө үлегерлеп алган сөстөргө хереглээр, чижээ: *фабрика, фонарь, шкаф, телефон*.

6) **ц** деп үжүк:

т биле **с** деп үннернүн каттышканын (**тс** кылдыр адаарын) илередир болгаш чүглө үлегерлеп алган сөстөргө хереглеттинер, чижээ: *цех, центнер, революция, социализм*.

7) **щ** деп үжүктү *шь* ийикпе, азы *шьшь* кылдыр узадыр адаар; ону чүглө орус дылдан үлегерлеп алган сөстөргө хереглээр, чижээ: *щётка, щи, борщ, плащ*.

8) ыыткыр үннернүн үжүктери орус дылдан үлегерлеп алган сөстөрнүн сөөлүнгө дүлей кылдыр адаттынар, чижээ: *клуб* (клуб кылдыр номчуур), *завод* (завот кылдыр номчуур), *гараж* (гараш кылдыр номчуур), *арбуз* (арбус кылдыр номчуур), *слог* (слок кылдыр номчуур), *архив* (архиф кылдыр номчуур).

3. Кадыг болгаш чымчак демдектерни (**ъ, ь**) хереглээри:

1) **ъ** (кадыг демдекти) орус дылдан үлегерлеп алган сөстөрнүн ортузунга хереглээр. Ынчан **я, е, ё, ю** деп үжүктөрнүн мурнунга тургаш, оларның үннеринин **й** үннүг кылдыр адаттынарын илередир, чижээ: *съезд, объект, субъект*.

Тайылбыр. Тыва сөстөргө **ь** (кадыг демдекти) хереглээрин IV бөлүктө 5-ки чүүлдүн «а» кезээнден көөр.

2) **ь** (чимчак демдекти) ийи янзы хереглээр:

а) орус дылдан үлегерлеп алган сөстөрнүн сөөлүнгө азы ортузунга хереглээр. Ынчан мурнунда турган ажык эвес үннү чымчадыр, чижээ: *июнь, июль, культура, Ольга*;

б) **я, е, ё, ю** деп үжүктөрнүн мурнунга тургаш, оларның үннеринин **й** үннүг кылдыр адаттынарын айтыр, чижээ: *Татьяна, варенье, премьера*.

III. Ажык эвес үннернүн үжүктөрүн шын бижири

1. Тыва сөстөрнүн эгезинге **в, з, ж, г** деп ыыткыр үжүктөрнү биживес:

2. Тыва сөстөрнүн эгезинге тыныштыг дүлей адаттынар үннерни **п, т** деп үжүктөр-биле бижээш, тыныш чок шала ыыткыр кошкак адаттынарын **б, д** деп үжүктөр-биле бижиир, чижээ: *пар* (араатан) — *бар* (бар чор, ном бар), *паш* (шой паш) — *баш* (дыдыраш баш); *тараа* (чем) — *дараа* (удаа-дараа), *тал* (ыяш) — *дал* (дал дүш).

3. Эге дужаал хевиринге баштайгы үннери тыныштыг адаттынар **тып, тут, тик, төк, теп, тырт** деп кылыг сөстөринден укталган бүгү хевирлернүн эге үннери тыныш чок адаттынар болза-даа, оларның эгезин база-ла **т**-биле бижиир, чижээ: *тып*—*тывар, тыпсыр, тывыш, тывызык*; *тут* — *тудар, тудуг, тудугжу, туткууш*; *тик* — *тигер*; *төк* — *төгер, төктүр*; *теп*—*тевер, тептинер, тепкииш, тепсе*; *тырт*—*тыртар, тыртыг, тырткан*.

4. Чамдык сөстөрнүн эге үнү тыныштыг эвес, ыыткырzymaар адаттынар болза-даа, оларны чаңчыл ёзугаар **т**-биле эгелеп бижиир, чижээ: *Тыва, Туран, Тес, туман, турар, тургузуг, тайга, тура* (күзел).

5. Тыва сөстөрнүн сөөлүнгө **б, в, д, ж, з** деп ыыткыр үжүктөрнү биживес.

6. Тыва сөстүн эгезинге дыл дөзү-биле адаттынар частышкынныг үннү **к** деп үжүк-биле, а дүрбүүшкүннүг үннү **х**-биле бижиир, чижээ: *кат* (кат-чимис) — *хат* (хат-шуурган);

кол (чугула) — хол (оң хол) ; кир (кирер) — хир (хир-чам) ; кем (кем-буруу) — хем (хем-далай).

Тайылбыр 1. **х** деп үжүктү тыва сөстөрнүн эгезинге бижириден аңгыда, чамдык аян сөстөрнүн ортузунга, сөөлүнгө база бижиир, чижээ: *ах, ох, охалай*. 2. *Хып, хак* деп кылыг сөстөрнүн өске бүгү хевирлерин оларны адаарын ёзугаар **к**-биле эгелеп бижиир, чижээ: *кывар, кыпсыр, кывыышкын; кагар, каксыр, кагыышкын*.

7. **б, в, г, д, ж, з** деп үжүктөрнү тыва сөстөрнүн ортузунга шын бижири:

а) **б** деп үжүктү аяар үжүк биле ажык үжүктүн аразынга бижиир, чижээ: *богба, тайбың, дээрбе, элбек*;

б) **в** деп үжүктү чүгле ийи ажык үжүктүн аразынга бижиир чижээ: *авай, ховаган, чавыс*;

в) **г, д, ж, з** деп үжүктөрнү аяар үжүк биле ажык үжүктүн аразынга ийикпе азы ийи ажык үжүктүн аразынга бижиир, чижээ: *алгы, алдан, ааржы, чемзек, андазын, деңзи, дагаа, ада, ажыл, өзек*.

8. Тыва сөстөрнүн ортузунга дүлөй үннернүн үжүктөрнүн шын бижири:

а) дүлөй үннүн үжүүн сөс дазылынга дакпырлавайн, чаңгысты бижиир, чижээ: *хамааты, ниити, ашак, эки, эртем, хуусаа, демисел, өпей, бопук*;

б) дазылы азы дөзү **т, с, к, п** деп дүлөй үннер-биле төнер сөстөргө ол-ла дүлөй үннер-биле эгелээн кожумак кирер болза, ук дүлөй үннернүн үжүктөрнүн дакпырлап бижиир, чижээ: *чурт — чуртта, чурттар, чурттуг, чурттакчы, чуртталга; тут — туттунар, туттурар; бижит — бижиттирер, бижиттинер; өс — өссе, өссүн; кес — кессе, кессин; тып — тыппас, тыппышаан; быжык — быжыккан; ырак — ыраккы*.

Ынчаарга ортаакы, кудуку, мурнуку, үстүкү, даштыкы, иштики чергелиг сөстөрнүн ортузунга чаңгыс **к**-ны бижиир.

9. Тыва сөстөрнүн ортузунга дүлөй үжүк сөөлүнгө дүлөй үжүктү, а аяар үжүк сөөлүнгө аяар азы ыыткыр үжүк бижиир, чижээ: *дептер, өкпе, өске, өшкү, белеткел, сандай, чаңгыс, кирбик, билзек*.

10. Чамдык сөстөрнүн дазылының иштинде солчуп чоруур кожа дүлөй үннернүн үжүктөрнүн шын бижиирде, колдуунда ол сөстөрнүн үнгөн дөзүн барымдаалаар, чижээ: *тепке, какпа, аксы, акша, укталыр*. Ынчаарга укталган дөзү тодаргай эвес болза, чогаал дылында хереглеп турарын барымдаалап, **ск, шк, сп, шп, кп** кылдыр бижиир, чижээ: *өске, өшкү, деспи, дески, даспы, чашпан, докпак, дакпыр*.

11. Эгезинге **б** биле **м** солчуп чоруур сөстөрнү колдуунда **м**-биле эгелеп бижиир, чижээ: *малгаш, маска, морзук, молдурга*. Чигзиниглиг таварылгаларда ындыг сөстөрнү орфографтыг словарьда бергенин ёзугаар бижиир.

IV. Ажык үннернүн үжүктөрнүн шын бижири

1. Тыва сөстөргө ажык үннернү колдуунда кадыг болгаш чымчааның аайы-биле аяннажып чоруурун барымдаалап бижиир, чижээ: *ажыл, чада, ыры, орук, хураган; кижиги, эжик, хүлээлге, хеме, хөмүр*.

Тайылбыр. Чамдык кижиги аттарынга, кожумактарга болгаш нарын сөстөргө ажык үннер кадыг болгаш чымчааның аайы-биле аяннашпайн баар. Оларны адаар аайы-биле бижиир, чижээ: *Сереңмаа, Өлаай, хоорайже, биживишаан, эмгежок, хөлчөк, эргежок*.

2. Кыска адаттынар ажык үннернү чаңгыс ажык үжүк-биле, а узадыр адаттынар ажык үннернү ийи ажык үжүк-биле бижиир, чижээ: *ал — аал, ол — оол, чыл — чыыл, дүн — дүүн, кир — киир, көр — көөр, төле — төлээ, херек — херээ, санал — санаал*.

3. **я, е, ё, ю** узадыр адаттынганда **яа, еэ, ёо, юу** кылдыр бижиир, чижээ: *каяа, аяар, аяк — аяа, өек — өеэ, дуюг — дуюу, биезде, көпеек — көпееэм*.

4. Тыва сөстөрнүн эгезинге **е** биживес, **э** бижиир, чижээ: *эрик, элик, эрес*.

5. Өк-биле адаар ажык үннүг сөстөрнү шын бижири:

а) өк-биле адаар ажык үннүг чамдык сөстөрнү оларга дөмейлежир өске сөстөрдөн ылгаар төлээде, оларга **ъ** немеп бижиир, чижээ: *аът, оът, каът, эът* (база олардан укталган

аѣттаныр, оѣткарар, ѣткир, каѣттаар чергелиг сөстөр); чаѣс, чѣѣк, чѣѣп, дѣѣш, аѣш-чем (а олардан чогаадылга кожумактарының дузазы-биле укталган бүгү сөстөрни ѣ чокка бижиир);

б) өк-биле адаар оон өске бүгү сөстөрни ѣ чокка бижиир, чижээ: кадар (кадар сан), ожук (ыяшта хар), киж, өкпе дээш оон-даа өске.

Ынчаарга бир эвес ол ышкаш сөстөр домакка ийи уткалыг апаар болза, оларның чогуур утказын ылгаары-биле ук сөстөргө ѣ хереглеп болур, чижээ: кадык (кадык чоруур), каѣдык (чиир чем), арга (арга-сүме), аѣрга (эзим).

6. Дөзүнүн ийиги слогунда **ы, и, у, ү** деп кызаа ажык үннер кирген чамдык сөстөргө ол-ла кызаа ажык үннерниң кайы-бирээзи-биле эгелээр кожумак каттыжарга, сөс дөзүнүн кызаа ажык үнү чиде бээр ужурунда, ону биживес, чижээ: арын — арны, эрин — эрни, орун — орну, көрүн — көрнүр, айыт — айтыр, моюн — мойну.

7. Чүгүрүк **ы, и** деп кызаа ажык үннер чамдык сөстөрниң эгезинге тода дыңналбас болза-даа, оларны хереглеп бижиир, чижээ: ыяш, ыят, ыяп-ла, ылап, ынак, ырак, инек, ине, ие.

V. Сөс кожумактарын шын бижири

1. Сөс дөзүнүн сөөлүнгө **о, у, ө, ү** деп үннерниң кайы-бирээзи турда, кожумаанга **ы, и** биживейн, **у, ү** бижиир, чижээ: хол — холдун, холу; хөл — хөлдүн, хөлү; хүн — хүннүн, хүнү; номчу — номчуду, номчусун; көр — көрдү, көрзүн.

2. Дөзү **л**-биле төнгөн сөстөрниң кожумаан **л, н**-биле эгелеп биживейн, **д**-биле бижиир, чижээ: мал — малдың, малдар, малдыг; хөл — хөлдүн, хөлдөр, хөлдүг.

3. Дөзү **с, т, к, ш, п** деп дүлөй үннер-биле төнгөн сөстөргө ажык үн-биле эгелээн кожумак кирерге, ол дүлөй үннер ыткыр апаар ужурунда, оларны ыткыр үжүк-биле бижиир, чижээ: ат — ады, эш — эжи, шап — шавар, кес — кезер, хак — кагар.

4. Эгезин **ч, ж**-биле бижиир кожумактар:

а) дүлөй болгаш **л, м, н, ң** деп аяар үжүктөр-биле төнгөн тыва сөстөрниң база ыткыр үжүктөр-биле төнгөн үлегерлээн сөстөрниң кожумактарын **ч**-биле бижиир, чижээ: балык —

балыкчы, ус — усчу, даш — дашчы, шалып — шалыпчы, аң — аңчы, тоол — тоолчу, кулун — кулунчак, хем — хемчигеш, он — ончук, сад — садчы, колхоз — колхозчу;

б) ажык болгаш **р, й, г** деп үжүктөрниң сөөлүгге кожумактарны дыңналырын ѣзугаар **ж**-биле бижиир, чижээ: даг — дагжы, иви — ивижи, суг — сугжу, хой — хойжу, буга — бугажык, хову — ховужук;

в) бир эвес ажык үннерниң азы **р** деп аяар үннүн сөөлүнгө дүлөй **ч** дыңналыр болза, ону **ч**-биле бижиир, чижээ: чылгычы, тараачын, кадарчы, үлетпүрчин.

5. Кылыг сөзүнүн **-ыш, -иш, -уш, -үш** деп кожумаанга база бир кожумак немежирге, ооң мурнунга турган кызаа ажык үн чиде бээр болгаш демги **ш** дыңналырының аайы-биле **ч** азы **ж**-же шилчиир, чижээ: болуш — болчур, боданыш — боданчыр, бериш — бержир, оюш — ойжур.

6. Сөстүн дазылы (дөзү) **г** деп үжүк-биле төнгөндө, аңаа ол-ла үжүк-биле эгелээн кожумак немежирге, ук **г**-ни дакпырлап бижиир, чижээ: даг — дагга, арыг — арыгга, шүг — шүгген, чыг — чыгган.

7. Үнериниң падежиниң кожумаан **м, н, ң** деп үжүктөр соонга **-нан, -нен** кылдыр биживейн, **-дан, -ден** кылдыр бижиир, чижээ: хемден, сандан, каңдан, аалындан, челинден.

8. Сөөлү кыска ажык үннүг чүве адының кымга? чүгө? деп айтырыгларга харыылаар хевирин **-га, -ге** деп кожумактар-биле, чок болза ийи дакпыр ажык үжүк-биле бижиир, чижээ: хову — ховуга, ховаа; киж — кижиге, кижээ.

9. Сөөлү **к, г** деп үннерлиг чүве адының чүзү? деп айтырыгга харыылаар хевириниң кожумаанга узадыр адаар ажык үн дыңналыр болза, ооң үжүн дакпырлап бижиир, чижээ: херек — херээ, шериг — шерии, аяк — аяа.

10. Чүве адының чүңер? болгаш кылыг сөзүнүн кан-чалыңар? деп айтырынга харыылаар хевирлериниң кожумаан **-гар, -гер** кылдыр биживейн, **-ңар, -ңер** кылдыр бижиир, чижээ: сууруңар, өрээлиңер, чаныңар, өөрениңер.

11. Чүве адының сөөлүнгө **н** деп үжүк турда, аңаа база **н**-биле эгелээн кожумак кирер болза, ол сөске **н**-ни дакпырлап

бижиир, чижээ: *сан — санның, саннар, санныг; туман — туманның, туманныг, туманнаар.*

12. Кылыг сөзүндөн ат сөзүн чогаадыр **-ышкын, -ишкин...** база **-ыычал, -иичел...** деп кожумактарның эгезинге ийи дакпыр ажык үжүк бижиир, чижээ: *билдир — билдиришкин, тургус — тургузуушкун, чан — чаныычал, өөрөн — өөрениичел, кел — келиичел.*

13. Кылыг сөзүнүң канчаайн? канчанмайн? деп айтырыгларга харыылаар хевирлериниң сөөлүн **-йн** кылдыр бижиир, чижээ: *бар — барайн, барбайн, көр — көрейин, көрбейин, номчу — номчууйн, номчувайн, ажылда — ажылдаайн, ажылдавайн.*

14. Дөзү **н**-биле төнгөн кылыг сөзүнүң дужаал хевиринге **м**-биле эгелээн кожумак кирер апарза, ук **н**-ни **м**-биле, а кожумактың эгезинде **м**-ни **б**-биле солувайн, ол-ла хевээр бижиир, чижээ: *чан — чанмас, үн — үнмес.*

15. Сөөлү **н**-биле төнгөн сөстөргө **г**-биле эгелээн кожумак немежирге, ук үн **н** кылдыр дыңналыр болза-даа, ону **н** хевээр бижиир, чижээ: *сан — санга, холун — холунга, бурун — бурунгу, дүүн — дүүнгү, билдин — билдингир, үн — үнгөн.*

16. Дөзү **м**-биле төнгөн кылыг сөзүңге база **м**-биле эгелээн кожумак немежирге, ук **м**-ни дакпырлап бижиир, чижээ: *эм — эммес, хөм — хөммес.*

VI. Үлегерлеп алган сөстөрни шын бижири

1. Тыва бижик тыптыр мурнунда орус дылдан үлегерлеп алган сөстөрни тыва дылда амгы үеде канчаар адаар болдур, ол хевээр бижиир, чижээ: *салык, сараат, хөпээн, кочал, шылыяа.*

2. Тыва бижик тывылган соонда орус дылдан үлегерлеп алган чаа сөстөрниң дөзүн орус дылда канчаар бижиир болдур, ол хевээр бижиир, чижээ: *школа, машина, трактор, колхоз, кооператив.*

3. Үлегерлеп алган сөстөрниң кожумааның ажык үжүүн шын бижиирде, дөзүнүң сөөлгү ажык үнүнүң кадыг, чымчаан барымдаалаар, чижээ: *Волгоград — Волгоградта, Волгоградтың; комитет — комитетке, комитеттин, кооператив — кооперативтин, кооперативте; командир — командирниң, командирде.*

4. Сөөлү **ь**-биле төнер сөстүң кожумаан база-ла үстүндө айыткан дүрүмнү барымдаалап бижиир. Ынчаарга ажык эвес үн-биле эгелээн кожумактарның мурнунга **ь** хевээр арттырар, чижээ: *секретарь — секретарьның, секретарьлар; гавань — гаваньның, гаваньнар; лагерь — лагерьде, лагерьлер; автомобиль — автомобильден, автомобильде; роль — рольдун, рольдар; контроль — контрольдун, контрольга.*

Ынчаарга *корабль, дирижабль, рубль* чергелиг сөстөрниң сөөлүндө **л** деп үжүктүң мурнунга **и** деп чымчак ажык үн дыңналыр төлээде, оларның кожумактарынга чымчак ажык үжүктөрни бижиир, чижээ: *рубльдин, рубльдер, корабльдин, корабльге.*

5. Үлегерлеп алган сөстөрниң сөөлүңге ыыткыр үжүктөр дүлөй үннер илередир ужурунда, ыңдыг сөстөргө немежир кожумактарның эгезинге дүлөй үжүк бижиир, чижээ: *клуб — клубка, клубтар; кооператив — кооперативке, кооперативтен; завод — заводка, заводтар; гараж — гаражка, гаражта; колхоз — колхозта, колхозка.*

6. Үлегерлеп алган сөстөрниң сөөлгү **нт, нд, кт, нк, ск, вт, нг, пт, фть, ч** деп ажык эвес үннериниң соонга ажык үн дыңналыр (адаттынар) төлээде, ыңдыг сөстөрниң кожумааның мурнунга дыңналып турар ол ажык үннүң үжүүн немеп бижиир, чижээ: *документ — документиниң, документилен; фонд — фондунун, фондулуг; акт — актыга, актылар; банк — банкыдан, банкылар; митинг — митингиге, митингилер; космонавт — космонавтының, космонавтылар; рецепт — рецептиниң, рецептилер; нефть — нефтиниң, нефтиден; Ачинск — Ачинскиниң, Ачинскиден; скрипач — скрипачының, скрипачыда.*

Ынчаарга **нс, кс** деп каттыжыышкыннарның сөөлгү үжүүнүң соонга ажык үн дыңналбас төлээде, оларга немежир кожумактың мурнунга ажык үжүк немеп биживес, чижээ: *романс — романстың, романстар; анонс — анонстун, анонстар; секанс — секанстың, секанстар; кодекс — кодекстин, кодексте; бокс — бокстун, бокска; бифштекс — бифштекстин, бифштекске.*

Тайылбыр. Адап өөрөнгөн чаңыл ёзугаар *аванс, баланс* болгаш *аффикс, суффикс* деп сөстөрниң кожумааның мурнунга ажык үннүң үжүүн эрги хевээр

немеп бижиир, чижээ: *аванс — авансының, авансыга, аффикс — аффиксинин, аффиксилер.*

7. Дөзүндө **р, л, й** деп үжүктөргө кайы-бирээзи-биле кады турар дүлөй үжүктөргө үлөгерлеп алган сөстөргө кады турар дүлөй үжүк-биле эгелеп бижиир, чижээ: *парк — парктун, парктар; курс — курстун, курстар; спорт — спорттун; полк — полктун, полктар; рельс — рельстен, рельстер; рейс — рейстин, рейстер.*

8. Дөзү **ст, тт, дт** чергелиг ажык эвес үжүктөргө-биле төнөр үлөгерлеп алган сөстөргө кады турар сөөлгү **т** чокка бижиир, чижээ: *турист — туристе, туристер; тракторист — трактористе, трактористин; киловатт — киловатка, киловаттар; Кронштадт — Кронштадка, Кронштадче, Кронштадтан.*

9. Дөзү **сс, мм, лл, пп** чергелиг ийи ажык эвес үжүктөргө-биле төнгөн сөстөргө ажык эвес үн-биле эгелзэн кожумактар кирзе-даа, ук сөстүн сөөлгү ажык эвес үжүктөргө хевээр арттырар, чижээ: *класс — класстар, класска; килограмм — килограммнын, килограммнаар; металл — металлдын, металлдар; грипп — грипптин, гриппке.*

10. Үлөгерлеп алган сөстөргө кады турар кожумактарын шын бижири:

1) дөзү дүлөй үннөр-биле төнгөн сөстөргө ажык үн-биле эгелзэн кожумак кирерге, ол дүлөй үннөр ыткыр үннөргө шилчий бээр, ынчангаш ук дүлөй үннөргө ыткыр үжүктөргө-биле бижиир, чижээ: *адрес — адреси, комитет — комитеди, механик — механиги, финиш — финижи, телескоп — телескову;*

2) **ф, ц, х, щ, б** деп үжүктөргө-биле төнгөн сөстөргө кады турар кожумак немезирге, оларны **в, з, г, ж** деп үжүктөргө-биле солуп бижиир, чижээ: *огурец — огуреци, цех — цеги, плащ — плажи, шкаф — шкавы, клуб — клубу;*

3) дөзү **нс, кс, пс, рс, рк, лк, лс (лс), йс, рф** деп ажык эвес үжүктөргө-биле төнгөн сөстөргө кады турар кожумак немезирге, сөөлгү дүлөй үжүктүн мурнунга дыңналган ажык үжүктү немезишаан, ук дүлөй үжүктү ыткыр үжүк-биле солуп бижиир, чижээ: *романс — романызы, кодекс — кодекиси, гипс — гиписи, хирург — хируругу, курс — курузу, парк —*

парыгы, полк — полугу, рельс — релизи, рейс — рейизи, торф — торуву.

Тайылбыр. Адап өөрөнгөн чаңчыл ёзугаар *аванс, баланс, сеанс, аффикс* деп сөстөргө кады турар кожумактын мурнунга ажык үжүк бижиир, чижээ: *аванс — авансызы, баланс — балансызы, сеанс — сеансызы, аффикс — аффиксизи, суффикс — суффиксизи.*

4) дөзү **ст, сть, тт, пп, сс** деп дүлөй үжүктөргө сөстөргө эгезинде ажык үннүг кожумактар немезирге, ук үжүктөргө сөөлгүзүн хереглевейн, баштайгызын ыткыр кылдыр бижиир, чижээ: *баянист — баянизи, класс — класзы, область — облазы, киловатт — киловатды, грипп — гриппи;*

5) дөзү **нт, нд, зд, кт, нк, нг, вт, пт, фть, ч** деп ажык эвес үжүктөргө-биле төнөр сөстөргө кады турар кожумак немезирге, дөстүн соонда дыңналып турар чогуур ажык үжүктү немеп бижиир, чижээ: *цемент — цементизи, фонд — фондузу, поезд — поезди, акт — актызы, банк — банкызы, митинг — митингизи, космонавт — космонавтызы, рецепт — рецептизи, нефть — нефтизи, скрипач — скрипачызы;*

6) дөзү чымчак демдек (**ь**)-биле төнгөн сөстөргө кады турар кожумак немезирге, ук чымчак демдекти (**ь**) биживес, чижээ: *секретарь — секретары, лагерь — лагери, циркуль — циркулю, роль — ролю, гавань — гаваны;*

7) дөзү ыткыр үжүктөргө-биле төнгөн сөстөргө кады турар кожумак немезирге, ук үжүктөргө ыткыр хевээр бижиир, чижээ: *завод — заводу, совхоз — совхозу, тираж — тиражи, кооператив — кооперативи, слог — слогу.*

Тайылбыр. Сөөлү **б** деп ыткыр үжүк-биле төнгөн сөстөргө кады турар кожумак немезирге, ук үжүктү **в** кылдыр бижиир, чижээ: *клуб — клубу, штаб — штавы.*

VII. Сөстөргө тудуш, дефистеп болгаш аңгы бижири

Тудуш бижири

1. Кандыг-бир үннөргө кызырылган ийикпе азы өскерилген нарын сөстөргө тудуштуруп бижиир, чижээ: *саржаг (сарыг + чаг — баштайгы сөс кызырылган), дорала (доруг + ала — баштайгы дөс кызырылган), бертен (бо + эртен — баштайгы*

дазыл кызырылган), *эмгежок* (*эмге + чок* — сөөлгү дазылдың эге үнү өскерилген), *тозан* (*тос + он* — үннери өскерилген), *бөгүн* (*бо + хүн* — үннери өскерилген), *бижиплетер* (*бижи + л + л е + ыдар* — үннери өскерилген).

2. **Чок** деп сөс мурнунда сөс-биле каттышкаш, чаа уткалыг сөс тургузар болза, ону тудуштуруп бижиир (*аажок, хөлчок, эмгежок, хоржок* дээш оон-даа өске), чижээ: *Бистиң черде хөлчок (аажок) чараш хөл бар. Акым келир магатчок.*

Дефистеп бижири

1. Ийи азы оон-даа хөй дөстен тургустунган, чаңгыс утканы илередип чоруур болгаш кезектери колдуунда тудуш адаттынар нарын сөстөрни дефистеп бижиир. Ындыг сөстөрниң бөлүктөрү:

1) чок азы дөмей уткалыг сөстөрниң каттышканындан тургустунган нарын сөстөр: *ужур-утка, эп-найырал, ажык-дуза, сагыш-сеткил, албан-херек, оран-суур, оът-сиген, адар-боолаар, ойнаар-хөглээр, коргар-сүртээр, ындыг-мындыг, ол-бо;*

2) харылзашкак уткалыг чүүлдер илередир сөстөрниң каттышканындан тургустунган нарын сөстөр: *ая-дузак, аяк-сава, стол-сандай, орун-дөжек, ада-ие, акы-дуңма, карак-кулак, идик-хеп, от-көс, ожук-паш, ийи-чаңгыс, үжен-дөртөн, идея-политиктиг, өөредилге-кижизидилгелиг, организас-массалыг;*

3) удур уткалыг сөстөрниң каттышканындан тургустунган нарын сөстөр: *дүн-хүн, дүне-хүндүс, эртен-кежээ, кыш-чай, хар-чаъс, изиг-соок, эрги-чаа, эки-бак, улуг-биче, ырак-чоок, чылар-чылбас, ишкээр-дашкаар, үнер-кирер, ужа-тура, аай-дедир;*

4) ийиги (азы бирги) кезээ амгы тыва дылда тускай (чааскаан) хереглеттинмес нарын сөстөр: *аяк-шынак, мал-маган, уруг-дарыг, аң-мең, хурал-суглаа, ойнаар-тоглаар, ажил-агый, чаъс-чар, аъш-чем;*

5) кандыг чүү? деп айтырыгга харыылаар каттыжыышкыннардан тургустунган чүвөлөр, үнүштер болгаш амытаннар аттары: *ак-балык, ак-өөк, көк-тараа, кызыл-кат, кызыл-өг, кызыл-булуң, демир-үжүк, демир-хүүрек, демир-орук, хөмүр-даш, ойнаар-кыс, эдер-хааржак, чунар-бажың, чунар-демир, чунар-саваң, шагар-оът, бот-үне, бот-деңзи;*

6) чүнү канчаар? деп айтырыгга харыылаар каттыжыышкыннардан тургустунган чүвөлөр, үнүштер болгаш амытаннар аттары: *моюн-ораар, сал-чүлүүр, өрге-мунар, хүн-эдерер, баш-кызар;*

7) чүнүң чүзү? деп айтырыгга харыылаар каттыжыышкыннардан тургустунган нарын сөстөр (үнүштер, чүвөлөр, амытаннар аттары): *киш-кулаа, инек-караа, хой-караа, кызырак-караа, чылан-сыртыы, теве-кудуруу, теве-кулаа, даг-дүгү, чараа-дүгү;*

8) холушкак өңнөр азы чүктөр аразы илередир сөстөр (демдек аттары): *хүрең-кызыл, ак-көк, кара-көк, ала-шокар, мурнуу-барыын, соңгу-чөөн;*

9) чаңгыс сөстүң катаптаанындан азы сөстүң боду-биле оон өскерилген хевириниң каттышканындан тургустунган нарын сөстөр: *кара-кара, ак-ак, дүрген-дүрген, он-он, чүс-чүс, чугааланы-чугааланы, каттырып-каттырып, кап-кара, кып-кызыл, доп-дораан, ак-ук, чүс-час, инек-анак;*

10) ийиги кезээ **бир** деп сан адындан тургустунган тодаргай эвес нарын ат оруннары: *кым-бир, чүү-бир, кандыг-бир, кайы-бир, ол-бир, дөө-бир, дем-бир;*

11) каттышкан хемчег аттары: *килограмм-күш, километр-шак, тонна-километр, киловатт-шак, кижиги-хүн;*

12) кезектериниң кайызын-даа улуг үжүк-биле эгелеп бижиир географтыг хуу аттар, кижиниң азы дириг амытаннарның хуу аттары болур нарын сөстөр: *Улуг-Хем, Чаа-Хөл, Кызыл-Мажалык, Хову-Аксы, Хая-Чуктуг-Туруг, Көк-Демир-Даштыг-Тайга, Орехово-Зуево, Алма-Ата, Донда-Ростов; Күр-Седи, Ханды-Серен, Самба-Сүрүң, Өшкү-Саар, Кара-Ашак, Дыртык-Кара; Үзер-Шилги (инек ады), Чыраа-Бора (аът ады), Ак-Чүрек (ыт ады).*

Тайылбыр. Кижиниң адының *оол, кыс* деп сөстөрдөн тургустунган ийиги кезээн биче үжүк-биле эгелеп бижиир, чижээ: *Алдын-оол, Сарыг-оол, Кара-кыс, Биче-кыс.*

2. 1) Сөстүң сөөлүңгө кирер **-даа, -ла, -ле, -на, -не** деп артынчыларны дефистеп бижиир, чижээ: *болза-даа, келзе-даа, бар-ла, бир-ле, он-на, тен-не.*

Тайылбыр. *Черле, чүгле* деп сөстөрнү **-ле** артынчылыг *чер (чер-ле), чүг (чүг-ле)* деп чүве аттарындан ылгаар төлээде, оларның сөөлүндө **-ле** деп кезээн тудуштуруп бижиир. *Акымдан черле чагаа албадым; машина чүгле чаа келди.*

2) **-тыр, -тир, -тур, -түр, -дыр, -дир, -дур, -дүр** деп артынчы сөстөрнү дефистеп, мурнунда сөстүң ажык болгаш ажык эвес үжүктөринге аяннаштыр бижиир, *чижээ: аът-тыр, терек-тир, курт-тур, үс-түр; мал-дыр, чигир-дир, торгу-дур, бөрү-дүр; чоруй барып-тыр, чедип кээп-тир, эки бооп-тур, барган-дыр, келген-дир, чоруур-дур, көстүр-дүр.*

Тайылбыр. Кылыг сөзүнүң эрткен үезиниң медээ хевиринге дефистеп бижиир **-тур** деп артынчы сөстен амгы үениң кылыг сөзүнүң сөөлүңгө аңгы бижиир **тур** деп дузалал кылыг сөзүн ылгаары чугула, *чижээ: Дүүн маңаа машиналар чоруп-тур (эрткен үе). Машиналар ам-даа шуужуп чоруп тур (амгы үе).*

3. **Биле, билек** деп эдеринчилерни шын бижири:

1) **биле** деп эдеринчи “болгаш” деп эвилел уткалыг болза, ону дефис чокка бижиир, *чижээ: Ачам биле акым заводта ажылдап турар;*

2) **биле** деп эдеринчи мурнунда хамаарышкан сөзү-биле кады кымның-биле? чүнүң-биле? деп айтырыгларга харыылаар болза, ону дефистеп бижиир, *чижээ: Карандаш-биле бижиир. Оларның-биле кады келген бис;*

3) **билек** деп эдеринчини аңгы бижиир, *чижээ: Хар эрири билек, тарылга эгелээн.*

Аңгы бижири

1. Тодарадылга болгаш тодарадыкчы бооп каттышкан, кандыг чүү? деп айтырыгга харыылаар болгаш кезектери тудуш эвес адаттынар сөстөрнү аңгылап бижиир, *чижээ: ак сеткил, төрээн чурт, ажылчы чон, баштаар чер, ужар чүүл, аян чорук.*

2. Каттышкан сан аттарын аңгы бижиир, *чижээ: он беш, чээрби дөрт, тозан тос.*

3. Ийиги кезээ дузалал болур каттышкан кылыг сөстөрнү аңгылап бижиир, *чижээ: бижип алыр, чедип келир, үнө бээр.*

4. Каттышкан наречиелерни аңгылап бижиир, *чижээ: соңгузу хүн, амдыы чылын, дал дүште.*

VIII. Улуг үжүктөрнү хереглээри

1. Текстиниң баштайгы сөзүн болгаш улуг сек, хөй сек, айтырыг база кыйгырыг демдектериниң соонда турар домак бүрүзүн улуг үжүк-биле эгелеп бижиир.

2. Хуу аттарны улуг үжүк-биле эгелеп бижиир. Бир эвес хуу ат дефистеп бижиир ийи сөстен тургустунган болза, дөс бүрүзүнүң эгезинге улуг үжүк хереглээр. Улуг үжүк-биле эгелеп бижиир хуу аттар болза:

1) Кижиниң ады, адазының ады, фамилиязы, псевдоними болгаш шолазы, *чижээ: Александр Сергеевич Пушкин, Ефим Алексеевич Придворов (Демьян Бедный), Иргит Сонамович Болат, Салтыков-Щедрин, Лопсан-Серен, Дарган-Ирей.*

Тайылбыр. Тыва аттар азы фамилияларның *оол, кыс* деп сөстөрдөн илереттинген ийиги кезээн биче үжүк-биле эгелеп бижиир, *чижээ: Көк-оол, Алдын-кыс.*

2) Азырал амытаннарның хуу аттары, *чижээ: Көстүк (ыт), Челер-Доруг (аът), Васька (моортай), Чатпак-Мыйыс (инек).*

3) Басняларның, тоолдарның, шиилерниң болгаш өске-даа чогаалдарның киржикчилериниң ниити аттар-биле илереттинген аттары, *чижээ: Адыг, Дилги, Бөрү, Пар, Аңчы, Ашак, Кадарчы, Балыкчы, Чылбыга.*

4) Астрономнуг болгаш географтыг аттар, чурттар, күрүнелер болгаш оларның административ-политиктиг кезектериниң аттары, кудумчулар, бажыңнар аттары. Ындыг аттар ийи ийикпе оон хөй сөстөрнү каттышканындан тургустунган болза, оларның составында (*ортулук, далай, хем, сылдыс, кудумчу, шөл* чергелиг чүвениң хамааржыр аймаан көргүзөр сөстөрдөн аңгыда) бүгү сөстөрнү улуг үжүктөр-биле эгелеп бижиир.

Астрономнуг аттар, *чижээ: Марс, Венера, Сатурн, Үгер, Үш-Мыйгак, Чеди-Хаан, Ай, Хүн, Чер.*

Тайылбыр. Бир эвес *ай, хүн, чер* деп сөстөр астрономнуг аттар кылдыр хереглеттинмээн болза, оларны биче үжүктөр-биле эгелеп бижиир:

Трактористер ай чырынга чер чарып турган. Даг артындан хүн чаа үнүп орган.

Географтыг аттар, күрүнелер, чурттар болгаш оларның кезектериниң аттары дээш өске-даа аттар, чижээ: *Европа, Азия, Соңгу полюс, Оожум океан, Волга хем, Енисей, Байкал, Чагытай хөл, Памир, Оттук-Даш, Кавказ сыны, Ленинград, Улан-Батор, Чаа Гвинея, Красноярск край, Титов кудумчузу.*

Чурттар аттарының составында бүгү сөстөрни улуг үжүктөр-биле эгелеп бижиир, чижээ: *Россия Федерациязы, Тыва Республика, Герман Федеративтиг Республика, Американың Каттышкан Штаттары.*

5) Төөгүлүг болуушкуннарның, үелерниң, а ол ышкаш төөгү документи-лериниң, тураскаалдарының, уран чүүл чогаалдарының аттары. Ук аттарның баштайгы сөзүн болгаш оларның составында хуу аттарны улуг үжүк-биле эгелеп бижиир, чижээ: *Францияның Улуг революциязы, Париж коммуназы, Полтава тулчуушкуну, Ада-чурттуң Улуг дайыны, Ленага боолаашкын, Чеди чыл дайыны, Бетховенниң Тоску симфониязы.*

6) Улуг байырлалдар болгаш тураскаалдыг хүннер аттары. Оларның баштайгы сөзүн улуг үжүк-биле эгелеп бижиир, чижээ: *Май бири, Бүгү делегейниң херээженнер хүнү — Март сес, Тиилелге хүнү, Чаа чыл.*

7) Орденнерниң долу аттары. Оларның составында, орден болгаш черге деп сөстөрдөн аңгыда, бүгү сөстөрни улуг үжүктөр-биле эгелеп бижиир. Чижээ: *Тиилелге ордени, Ада-чурт Дайыны орденниң I чергези, Октябрь Революциязы орден, Россияның Маадырының Алдын Сылдызы.*

Тайылбыр 1. Бистиң чурттуң дээди албан-дужаалдарының аттарын болгаш дээди хүндүлүг аттарын улуг үжүк-биле эгелеп бижиир, чижээ: *Россия Федерациязының Президентизи, Федерация Хуралы, Федерация Чөвүлели, Күрүне Думазы, Тыва Республиканың Президентизи, Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи), Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы.*

Ынчаарга өске албан-дужаалдар аттарын болгаш хүндүлүг аттарны, ол ышкаш даштыкы чурттарга база бүгү делегей организацияларынга хамааржыр ат-дужаалдарны биче үжүк-биле эгелеп бижиир, чижээ: *РФ-тиң өөредилге сайыды, Россияның улустуң артизи, Күрүне шаңналының лауреады, Японияның*

императору, Нидерландының хааны, Индияның премьер-министри, КНО-нуң чингине секретары.

Тайылбыр 2. Албан бижиктеринге эрге-дужаалдар, шиитпирлер аттарын улуг азы биче үжүк-биле бижиирде, албан черлериниң тускай саавырларын база барымдаалаар.

Тайылбыр 3. Бүгү делегейниң чамдык организацияларының аттарының составында, дузалал сөстөрдөн аңгыда, бүгү сөстөрни улуг үжүк-биле эгелеп бижиир, чижээ: *Каттышкан Нациялар Организациязы, Айыыл чок чорук Чөвүлели, Кызыл Крест болгаш Кызыл Чартык ай Ниитилели.*

8) Яамыларның, өске-даа төп болгаш чер-черде эрге-чагырга, хөй-ниити, бүдүрүлге, садыг, культура, өөредилге черлериниң аттары. Ук аттарның баштайгы сөзүн болгаш оларның составында хуу аттарны улуг үжүк-биле эгелеп бижиир, чижээ: *Культура яамызы, Төп статистика эргелели, Эртемнер академиязы, Тываның күрүне университеди, Харьковтуң трактор заводу, Москваның бирги шак заводу, Күрүнениң Төөгү музейи, Күрүнениң төп ойнаарактар театры. Культура бажыңы, Күрүнениң универсалдыг магазини.*

9) Литература, уран чүүл болгаш музыка чогаалдарының, парлалга органнарының, орден-хавыяалар болгаш шылгарал демдектериниң, ол ышкаш, үлетпүр-бүдүрүлге черлериниң кавычка иштинге турар аттары. Ындыг аттарның баштайгы сөзүн болгаш оларның составында хуу аттарны улуг үжүк-биле эгелеп бижиир, чижээ: *“Араттың сөзү” деп роман, “Куулуг хөл” деп балет, “Чечек биле Белекмаа” деп опера, “Хадылыг арыгда эртен” деп чурук, “Улуг-Хем” альманах, “Шын” солун, “Тувинская правда” солун, Республика ордени, Жуков ордени, “Күш-ажылчы шылгарал” деп медаль, “Социалистиг чарыштың тиилекчизи” деп хөрек демдээ, “Тыва-кобальт” комбинат, “Чаа орук” совхоз.*

Тайылбыр. Хуу аттар уткалыг хереглеттинер *Кызыл тук, шилчиин Кызыл тук, Хүндүлел бижик* чергелиг шаңналдар аттарын база улуг үжүк-биле эгелеп бижиир.

IX. Хурааңгай нарын сөстөрни шын номчууру болгаш бижири

1. Хурааңгай нарын сөстөрни шын номчуурунун чуруму:

а) сөстөрниң эге үжүктөринден хурааңгайлаан нарын сөстөр чүгле ажык эвес үжүктөрден тургустунган болза, оларны үжүктөр

ады-биле номчуур, чижээ: *РФ — эрэф, ТР — тээр, ГФР — гээфэр;*

б) сөстөрнүң эге үжүктөрүндөн хурааңгайлаан нарын сөстөр ажык болгаш ажык эвес үжүктөрдөн тургустунган болза, оларны слог ёзугаар номчуур, чижээ: *КНО — каэно, АКШ — акаш (акыш).*

2. Хурааңгай нарын сөстөрнү шын бижиириниң дүрүмү:

а) сөстөрнүң эге үжүктөрүндөн хурааңгай нарын сөстөр бооп тургустунган улуг үжүктөр соонга улуг сектер салбайн бижиир, чижээ: *РФ (Россия Федерациязы), ТР (Тыва Республика).*

б) сөстөрнүң эге үжүктери-биле хурааңгайлаан нарын сөстөрнүң кожумактарын дефистеп бичии үжүктөр-биле бижиир, а кожумактарының ажык болгаш ажык эвес үжүктөрүн ук нарын сөстөрнү номчуурунун аайы-биле болгаш оларның ажык, ажык эвес үжүктөринге аяннаштыр бижиир, чижээ: *РФ-тин, ТР-ге, АКШ-та;*

в) сөстөрнүң кезектеринден хурааңгайлаан нарын сөстөрнү бичии үжүктөр-биле бижиир болгаш оларга немежир кожумактарын тудуштур бижиир, чижээ: *комсомолчулар, пединституттун, профэвилели.*

Х. Сөстү шын көжүрериниң чурumu

Сөстү бир одуругдан өске одуругже чарып көжүрерде, моон адаанда дүрүмнөрнү барымдаалаар.

1. Сөстү бир одуругдан өске одуругже слог барымдаалап көжүрер, чижээ: *ха-на, хе-ме, ча-йын, ка-дар-чы, өө-ре-дил-ге, ли-те-ра-ту-ра, Вла-ди-мир.*

2. Кайы-бир одуругга ажык-даа, ажык эвес-даа чаңгыс үжүк турар кылдыр арттырып азы көжүрүп болбас. Ынчангаш ажык үнү чаңгыс слог бооп чоруур *ужар, ажыл, агаар, уя, эки* чергелиг сөстөрнү чара көжүрүп болбас.

3. Ажык эвес үжүктүң саны ийиден хөй-даа турза, ажык үжүк чокка ол ажык эвес үжүктөрнү арттырып-даа, көжүрүп-даа болбас, чижээ, *Свердловск* деп сөстү *Свердло-вск* деп көжүрбейн, *Сверд-ловск* азы *Свер-дловск* деп көжүрер.

4. Ийи ажык эвес кожа үжүктү слог аайы-биле чарып көжүрер, чижээ: *ар-бай, ал-дар, эр-тем, чай-лаг, лек-ция.*

5. Дакпырлаан ажык эвес үжүктү чарып көжүрер, чижээ: *ат-тар, ак-кыр, өс-сүн, ап-парган, сан-нар, мил-лион.*

6. Орус дылдан үлегерлеп алган сөстөрнүң ортузунга ийиден хөй ажык эвес үжүктөр турар болза, ол ажык эвес үжүктөрнү чанында слогтарның кайызынга-даа хамаарыштыр көжүрүп болур: *се-стра, сест-ра, сес-тра.*

7. Тыва дылдың узадыр адаар ажык үннерин бижиикке ийи ажык үжүк-биле бижиир болза-даа, чугаага чаңгыс слог кылдыр адаар болганда, оларны чарып көжүрбес, чижээ: *шоо-ча, саа-зын, ки-чээл.*

Тайылбыр. Орус дылдан үлегерлеп алган сөстөргө дакпырлаан ажык үн ийи аңгы тускай слог бооп адаттынар төлээде, ону чарып-даа, чарбайн-даа көжүрүп болур, чижээ: *ко-операция* азы *коо-перация, зо-ология* азы *зоо-логия, зо-отехник* азы *зоо-техник.*

8. Тыва сөстүң эгезинге узадыр адаар ажык үннүг слогту ийи үжүк-биле бижиир болганда, одуругга оларның чүгле иелдирзин арттыргаш, өскелерин көжүрүп болур, чижээ: *аа-дан, аа-жы, ээ-рем, оо-руг.*

9. Кадыг, чымчак демдектерни (**ъ, ь**) оларның мурнунда слогундан чарып көжүрбес, чижээ: *объ-ект, субъ-ект, адъ-ютант, рель-еф, Оль-га.*

10. Сөстөрнүң эге үжүктери-биле хурааңгайлаан нарын сөстөрнү болгаш кижиниң инициалын (ады болгаш адазының адының азы ады болгаш фамилиязының эге үжүктөрүн) фамилиязындан чарып көжүрбес, чижээ: *РФ, ТР, ТАР, ССРЭ, А. М. Горький.*

ТЫВА ПУНКТУАЦИЯ

УЛУГ СЕК (ТОЧКА)

Улуг сек чугааны тодаргай уткалыг тус-тус бодалдарга чарып, домактың төнгенин, домактарның аразында кызыгаарын, үннүң чавызаашкынын болгаш үзүктелиишкинин илередир.

§ 1. Улуг секти (точканы) долу, долу эвес-даа медээ домааның сөөлүңгө салыр, *чижээ:*

Каа-Хемниң харлыг уну ыракта кызыгаар чок шөйлү берген чыдыр. Дээрниң көгүнден ыраккы даглар дүдүскектелип көстүп турган. Оларның ындындан чырып оран дээрниң кыдыында даң хаяазы үнүп оран болду. (С. Тока.)

Кежээки школа бар. Кайы класска өөренир сен?

Тоску класска...

Тоску бе? Эки-дир. Олур. Биче чугаалажыыл. (С. Пюрбю.)

§ 2. Улуг секти дыңзыг эвес аянный дужаал, дилег, күзел азы хомудал болгаш хараадал уткалыг домактар сөөлүңгө салыр, *чижээ:*

Чаа, хей чүве. Шымда че, эккел кай. Чок болза бо хааржааңның дүлгүүрүн бер кай. (С. Сүрүң-оол.)

Өңгүр үнүш, чечек-чимис чуртувуска саглаңназын. Өөрүшкүнүң омак ыры чуртталгавыс каастазын. (Ю. Кюнзегеш.)

§ 3. Улуг секти утказы тудуш харылзаалыг, болуушкуннары дес-дараалай дүрген солчуп турар кыска медээ болгаш ат домактарының сөөлүңгө салыр, *чижээ:*

Чаашкын аяскан. Оът-сиген чиңгир ногаан. Фермалар чайлаглап эгелээн. (В. Эренчин.)

Муң тос чүс он алды чыл. Октябрь. Дүн. Чаъс болгаш хат. Эзим адаа. Шавагалыг тулаада оңгулар. (М. Шолохов.)

§ 4. Улуг секти тускай уткалыг домактар бооп турар, чыс-кааган бөлүк эгелер сөөлүңгө салыр, *чижээ:*

Коллектив хуралының доктаадыры болза:

1. Неделя санында политинформация кылыр.

2. Ай санында номчулга конференциязы чорудар.

3. Массалыг спорт ажылын калбартыр.

4. Бот-тывынгыр уран чүүл фестивалынга киржир.

§ 5. Улуг секти дараазындагы бодалдарны улам ыңай делгередип илередир дээн домактың сөөлүңгө салыр, *чижээ:*

Ол дугайын айтырарымга, ашактың меңээ чугаалап берген чугаазы бо-дур.

Шаанда Хемер-оол ашак он хире харлыг турда, бир кыжын ачазы аңнап чорааш, аарый берген чанып келген. Олура-даа албас, чыда-даа албас. Даартазында дембээреп турар апарган. Ол шагда эмнелге бар эвес... (С. Пюрбю.)

БИЧЕ СЕК

Биче сек домактың иштики кезектерин интонация талазы-биле аңгылаарын база чамдык синтаксистиг бөлүглелдерни тускайлаарын илередир бижик демдээ болур.

I. Чагырышпаан нарын домак бооп каттышкан бөдүүн домактарның аразына биче сек

§ 6. Биче секти эвилелдер болгаш эвилел сөстөр чокка чаңгыс чагырышпаан нарын домак кылдыр каттышкан бөдүүн домактарның аразына салыр, *чижээ:*

Тараа бо чылын дендии чаагай үнген, ону ажаап күш четпейн турар. (М. Кенин-Лопсан.)

Уруглар бистен артык болур, оларның амыдырал-чуртталгазы бистиинден эки болур! (М. Горький.)

Час эрткен, ооң соонда чай эгелээн. (С. Сүрүң-оол.)

§ 7. Биче секти чаңгыс чагырышпаан нарын домак бооп каттышкан, -л кожумактыг деепричастие-биле илереттинген сеглекчилерлиг бөдүүн домактарның аразынга салыр, *чижээ:*

Хар шагда-ла эрип, дамдылардан дамырактар аккан. (С. Тока.)

Ол аразында хүн ажып, даглар баштары куурарып, ыяштар карарып келди. (С. Пюрбю.)

Өөрээнинден чүрээ хөрээн чаза теп каггы дег кыннып, эт боду чымырткайнып, баары саргып, карааның чажын хемчээл чок төгүксээн. (С. Сүрүң-оол.)

§ 8. Биче секти **а, харын, ынчаарга, ынчалза-даа, ынчанмыже, ынчалзажок** чергелиг удурланыштырар эвилелдерниң дузазы-биле чаңгыс чагырышпаан нарын домак бооп каттышкан бөдүүн домактарның аразынга салыр, *чижээ:*

Улус оон-моон шуугаан, **а** Мыкылай улустуң тоо быдаргай ыыдын оожургадап турган. (С. Тока.)

Аңчы Көстүктүң соонче чортуп чоруп каан. Ис-даа чок, **ынчалза-даа** ыт халып-ла олурган. (Л. Чадамба.)

Бис-даа канчаар деп бис, **харын** боттарыңар көргөш келиңер! (С. Сүрүң-оол.)

Аъттарлыг партизаннар суурну бүзээлепкеннер, **ынчаарга** бистиң взвод Чолдак-Степанның турлаан таварты кожазында бажыңнарның дээвииринче болгаш даг баарынче боолай берген. (С. Тока.)

§ 9. Биче секти **азы (азы — азы), чок болза (чок болза — чок болза)** чергелиг аңгылаштырар эвилелдерниң дузазы-биле чаңгыс нарын домак бооп каттышкан бөдүүн домактарның аразынга салыр, *чижээ:*

Одагда аңчылар чаа сөктүп кээп, хөй от ужудуп турлар ирги бе, **азы** амдыы оол суксадыр маңнааш, эртежики барып шай хайындырып тур ирги бе? (С. Сарыг-оол.)

Машина келзин, **чок болза** чадаг базыптаалы. (Ю. Кюнзегеш.)

Машиналар уурук-суурук эртип турза-таа, **чок болза** кабиназы иштиг болур, **чок болза** шоолуг ыравас болгулаар. (Б. Ондар.)

...Чок болза чаъс чаар, **чок болза** хар чаар, **чок болза** хадааш туруп бээр. (С. Сүрүң-оол.)

§ 10. Биче секти эвилел уткалыг **даа — даа, бе — бе, та — та** деп артынчы сөстөрниң дузазы-биле чаңгыс чагырышпаан нарын домак бооп каттышкан бөдүүн домактарның аразынга салыр, *чижээ:*

Дээр-**даа** аяс, хат-**даа** чок, куштар-**даа** шимээн. (С. Тока.)

Ында берге-**даа** чүве бар-ла, солун-**даа** чүве долу, эргим-**даа** чүве элбек. (О. Саган-оол.)

Эки эр болгаш, эъди изип чадап тур ирги **бе**, багай эр болгаш, байгы шаа бо чоор **бе?** (Тоолдан.)

Ол бодалга алыскаш, **та** сагыш анны бергеним ол, **та** болур деп турган чүүлдү черле чүрээмниң эндевейн барганы ол чүве. (С. Сүрүң-оол.)

§ 11. Биче секти эвилел уткалыг **бирде — бирде, чамдыкта — чамдыкта** чергелиг наречиелерниң дузазы-биле чаңгыс чагырышпаан нарын домак бооп каттышкан бөдүүн домактарның аразынга салыр, *чижээ:*

Мен ону сактып келгеш, **бирде** бажым-даа туттунар мен, **бирде** каткым-даа кээр. (С. Сүрүң-оол.)

Мээң анаа-ла база хөрек-чүрээмге **бирде-бирде** кыш дүжүп, **бирде-бирде** час, чай дүжүп турары ол-дур ийин. (С. Сарыг-оол.)

Дээр чүдеревишаан. **Чамдыкта** чаъс чаап кээр, **чамдыкта** хар ургаш туруп бээр.

II. Кол болгаш тайылбыр домактарның аразынга биче сек

§ 12. Биче секти кол домакка падеж азы наклонение кожумааның дузазы-биле каттышкан үениң тайылбыр домааның сөөлүңге салыр, *чижээ:*

Кыш орту кирип чорда, хар-чам улгаткаш туруп берген. (К. Кудажы.)

Даң адып кээрге, дарааның чарылгазынга хүлээлгем дужаап бердим. (С. Тока.)

Чугла төнгелекте, авам кирип келди. (С. Пюрбю.)

Ынчап хөөрежиپ олурувуста, ийи кадарчының соондан хөлчок улуг сеспигир кара ыт далаш-биле челип чоктады. (С.Сарыг-оол.)

Тараа бышкыже, сиген кезилдезин доозар. (С.Сүрүң-оол.)

§ 13. Биче секти чагырышкан нарын домакта даар байдалдың болгаш чөрүлдээниң тайылбыр домактарының сөөлүнге салыр.

а) Даар байдалдың тайылбыр домаанга, *чижээ:*

Хураганнарны үргүлчү кажаага тургузар болза, өзеринге-даа, кадыынга-даа багай болур. (Л. Чадамба.)

Ол дайзын ам бир-ийи шураар болза, диинчигеш күжүр аспакка кирер-ле. (Х. Ойдан-оол.)

— **Бир эвес тыва араттар силер оларга удур тура халыжып кээр болзуңарза**, бис анаа көрүп олурбас, силерге болчу бээр бис — деп, кызыл партизаннарның чанчыны харыылаан. (С. Пюрбю.)

б) Чөрүлдээниң тайылбыр домаанга, *чижээ:*

Дайзын ыйып чүткүзе-даа, дайынчы чон тендиш дивээн. (Ю. Кюнзегеш.)

Мергенниң кырында күстүң оожум кезжээзи дүжүп келген болза-даа, күскү алдын бүрүлөрниң янзы-бүрү өңү имиртиңни өттүр харын-даа чырык көстүп турган. (С.Тока.)

Үер, чаңнык, өрт, шуурган үреп-талап хоратса-даа, үнүп орар шеди үргүлчү-ле халап турар. (С. Сарыг-оол.)

§ 14. Биче секти кол домактың иштинге тайылбыр домакты ийи талазындан аңгылаарынга хереглээр, *чижээ:*

Охаай, оларга сен, **моон бар чыдырда**, ужурашкан-дыр сен. (С. Тока.)

Ол хиреде-ле улус чанар хөңнү чок, **бир эвес караңгы-лаваан болза**, ам-даа ажылдаар хире турган. (О. Саган-оол.)

Мен харын, **бөргүмнү дуй баглап, улуг негей тон-биле дуй шуглаарга**, хорадап, ынавайн ... чораан мен. (С.Сарыг-оол.)

Ынчап ойнап турувуста, бызааларывыс кезжээ, **хүн ажа бергенде**, чанып келдилер. (С. Сарыг-оол.)

§ 15. Биче секти **соонда, соон дарый, сөөлүнде, аразында, орта, ужурунда, төлээде, төлээзинде, биле, билек, ужун, дээш, болгаш** чергелиг дузалал сөстөр-биле кол домакка каттышкан тайылбыр домактарның сөөлүнге салыр, *чижээ:*

Партизаннар чорупкан соонда, Сарыг-Сепке Мыкылай деп аттыг кижиге тыпты берген. (С. Тока.)

Чем хайнып турар аразында, өгнүң иштин дескинدير көре кааптым. (С. Пюрбю.)

Шыданмаан аът дап бээр орта, сывырлып каар чазып-тыр мен. (Э. Кечил-оол.)

Айтырыг билдингир болган төлээде, ону ам ажыл-херек кырынга боттандыраар болгай. (С. Сүрүң-оол.)

Кыйгырыгны чарлаар солун, дептер чок болган ужурунда, ооң утказын ядыы араттарга чедирери-биле кожууннар санынче элчилер аъттанган. (С. Тока.)

Төрээн бижик чок ужун, моол бижик ажыглап турган. (С. Тока.)

Аржаанныг-Хем даштыг болгаш, ак-ла бора дуюу быжыг. (С. Сарыг-оол.)

Биче-кыс эки дыңназын дээш, Кодур-оол орук дургаар кыңгырткайндыр ырлап чоруп орган. (С. Тока.)

§ 16. Биче секти **болдур** деп дузалал кылыг сөзүнүн, **-ыл, -ил, -ул, -үл, -л** деп кожумактарның болгаш **-дыр, -дир, -дур, -дүр, ийик** деп артынчы сөстөрниң дузазы-биле кол домакка каттышкан тайылбыр домактарның сөөлүнге салыр, *чижээ:*

Кажан-на салыптар болдур, ынчаарда-ла чедип кээр мен. (С. Тока.)

Эмге-сеске, чурум кайдал, элбек, байлак колхоз ында. (Үлегер домак.)

Бодумнуң херээм дугайында кымга четсе экил, чугаалап берип көрүңерем — деп база айтырдым. (С. Тока.)

Кайнаар бар дей-дир, ынаар баар мен. (С. Тока.)

Шыктыг хөрзүнге ыяш канчаар үнер ийик, ол (Герасим), үнү чок болгаш, база ынчаар доругуп өскөн. (И. Тургенев.)

§ 17. Биче секти **чүге дээрге, чүге дize, чүл дize, чүл дээрге** деп чагырыштырар эвилелдерниң дузазы-биле кол домакка каттышкан тайылбыр домактың мурнунга салыр, *чижээ:*

Олар мээң бо кадарып чыдар шаңымга келирлер, **чүге дээрге** бо бистиң хову бригадавыстың одаа болбазыкпе. (М.Кенин-Лопсан.)

Келген кижичек салгаш, кедергей үр көрүп турар, **чүге дize** бистиң мында орус, тыва арааттарның чүректерин кады хөмгөн — олар ам-даа мөңгө чурттаар. (О. Сувакпит.)

III. Домактың чаңгыс аймак кежигүннериниң аразынга биче сек

§ 18. Биче секти домактың эвилелдер чокка каттышкан чаңгыс аймак кежигүннериниң аразынга салыр, *чижээ:*

Ажыл-ишке арга-сүмө сүмележип **агитатор, эмчи, дарга** болчуп келир. **Солун, сеткүүл, чагаа, медээ** үзүктел чок сорук-күзел күштелдирип чырыдып кээр. (А. Арапчор.)

Кажан шагдан төрелдешкен **хакас, бурят, орус, казах, алтай, татар** — бүгү чоннар дунмазы боор тыва чоннуң аас-кежиин дарганнашкан. (Ю. Кюнзегеш.)

Күзел ышкаш **делгем, чырык, күштүг, чолдуг** Төрээн чурттуң ыржым-тамчыын камгалаар дег ындыг улуг алдар кайдал. (З. Намзырай.)

Суурнуң ыржым кудумчузун өрү **майкаларлыг, шаро-варларлыг, спортчу майыктааштарлыг** ийи уруг хөөрежи чоктап орган. (С. Пюрбю.)

Каттаан, тооруктаан, айлаан, бестээн уруглар эдерери бир-ле берге болгаш тергиин херек ол. (С. Сарыг-оол.)

Көөрге, күжүр Домбаш аъдын **мунуп алган, хүлбүзүн ол-бо** талазында чаяңнадыр дергилеп **алган, каттырымзай берген** чортуп олурган. (С. Тока.)

Тайылбыр 1. Чаңгыс аймак эвес тодарадылгаларның аразын биче сек-биле аңгылаvas, *чижээ:*

Күдер сынныг аваангыр эр хүрең-кыскыл тууйбуларны малгаш-биле былчай шапкаш, маажым эптей салып туру. (Т.Кызыл-оол.)

Турлаавыстың артыы чарыында **мөзүр-мөзүр хаяларлыг кадыр** даг хереп алган, мурнуу чарыында кылагар ак хову херли берген, ооң ындында ынаар калбак эзимнерлиг сын көгери чыдар. (С. Пюрбю.)

Тайылбыр 2. Кожа турар деепричастиелерниң (причастиелерниң) баштайгызы сөөлгүзү-биле кады чардынмас утканы илередир азы байдал бооп чоруур болза, ону биче сек-биле аңгылаvas, *чижээ:*

Кижини мурнай көрүп каан дииң **хоруп олуруп калыр.** (С. Сарыг-оол.)

Он шаа хонукта өске аалдар **тегерип чоруп тур мен.** (С. Пюрбю.)

Хаяжык ынчалдыр **бодап алган ажилдап турган.** (С. Сарыг-оол.)

§ 19. Биче секти **а, харын, ынчалза-даа, ынчалзажок, ынчанмыже, ынчаарга** чергелиг эвилелдерниң дузазы-биле каттышкан удурланышкак уткалыг чаңгыс аймак кежигүннерниң аразынга (ук эвилелдерниң мурнунга) салыр, *чижээ:*

Сен чаш уруг эвес, **а** эр апарган кижичек-дир сен. (С. Пюрбю.)

Чаашкын аязыр хамаанчок, **харын** улам киткеп, мырыңай хар-биле холужуп кээп турар апарган. (О. Саган-оол.)

Мерген шаа төнүп турупкан, **ынчалза-даа** аас-кежиктиг болу берген, аксынче бадып чыдар. (С. Тока.)

Хоочун кадарчы кочулай аарак, **ындыг-даа болза** арай билдирбес кылдыр чугаалаан. (О. Саган-оол.)

§ 20. Биче секти **чок болза, азы, бирде, чамдыкта, эвес, та, бе, -даа** чергелиг домакка катаптап кирер сөстөрниң дузазы-биле каттышкан чаңгыс аймак кежигүннерниң аразынга салыр, *чижээ:*

Аңаа салды онза эпиг башкарбас болза, **чок болза** хаяга үзер, **чок болза** чаңгыс черге дескинип туруп бээр. (С. Тока.)

Дүжүметтиң хөрөктээшкининге ийикпе, **азы** мээң берген харыымга шыдашпайн ийикпе, **азы** черле бодунуң аайы-биле ийикпе:

— Че, оолдар — дээш, Тактаң-Маадыр мурнувуста өрээлче кире халыды. (С. Тока.)

Чүнү-даа канчаар аайын тыппайн, аңгадап харлыга берген, хейде-ле **бирде** тевеже, **бирде** эжимче көрүп каап тур мен. (К. Оргу.)

Оюнмаа танывазы улуг кижилер-биле кажан-даа чугаалажып көрбээн. Ынчангаш канчаар олуар аайын тыппайн, холдарын **чамдыкта** стол кырынга салып-даа, **чамдыкта** дүжүрүп-даа, **бирде** дужунда хананы дургаар аскалап каан карталарже көрүп, **бирде** баарында столче көрүп, иштинде дүвүрөп-ле олурган. (С. Пюрбю.)

Азага кыскаш-даа **эвес**, бурганга чула-даа **эвес**. (Үлегер домак.)

Ында **та** кандыг оран, **та** кандыг чурт бар чүве. (С. Тока.)

Чуртталгазында бир дугаар таваржып турар ажыл болганда, оларга сүрээденчиг-**даа**, өөрүнчүг-**даа** болур ужурлуг. (О.Саган-бол.)

Тайылбыр. Домакка **чок болза**, **ийикпе**, **азы**, **база** деп катапавас эвилелдерниң дузазы-биле холбашкан чаңгыс аймак кежигүннерни биче сек-биле аңгылавас, *чижээ*:

Оюнмаа даады-ла ындыг: артыкы соңгадан дуюкаа кирип келгеш, удаан бооп чыдар **чок болза** дүштежок чемненип олурар. Авазы ону көрүп кааш, аажок магадаар **чок болза** меңей бээр. (С. Пюрбю.)

Албан черинден чүгле беш аттынар ланчыы, сарыг кандааза, тейин дургаар диин кудуруу илип каан довурзак **азы** терезин бөрт алыр турган. (С. Тока.)

§ 21. Биче секти кандыг-бир чаңгыс сөстү **азы** деп эвилелдин дузазы-биле бир янзы кылдыр тайылбырлаан сөстүң ийи талазынга салыр, *чижээ*:

Тайгада сырбык, **азы диин**, элбек. Аң-меңниң база бир дайзыны үстү, **азы дырбактыгны**, шагның кайы-даа үезинде өлүрери хоругдал чок.

Биче Енисей, **азы Каа-Хем**, ыраккы сыннар баштарындан эгезин алган.

IV. Катаптаар сөстөрнүң аразынга биче сек

§ 22. Биче секти домакта катаптаан бир дөмей сөстөрнүң аразынга салыр, *чижээ*:

Кортпа, кортпа, Экер. Шоолуг чүве-даа болбаан. (С. Пюрбю.)

Ажырбас, ажырбас, оол. Үжүглел бисте ам-даа хөй, саазын, карандаш база бар. (С. Тока.)

Ховуларда **тараа-ла тараа, тараа-ла тараа**. (С. Сарыг-оол.)

Кукуруза, кукуруза. Моорлаңар, моорлаңар! — деп, кур чер ону чалап турган. (Л. Чадамба.)

Амыр!.. **Ийет, ийет**. Дарга чедип келген деп дыңнааш, хөлчок далажып, артында дериде бердим. (С. Тока.)

— Чүү дидирлер? — деп, хаан айтырган.

Мергелдей тургаш:

— **Шымда, шымда** — дээр улус-тур. (Тоолдан.)

— **Чок, чок**, Оюнмаа, сен часпаан сен, шынын чугааладың, мен шаанда башкы чораан мен. (С. Пюрбю.)

V. Деңнелгениң тайылбыр домактарынга болгаш бөлүглелдеринге биче сек

§ 23. Биче секти **ышкаш, дег** деп эдеринчилер-биле болгаш **-зыг, -зиг, -зуг, -зүг** деп кожумактар-биле илереттинген деңнелгениң тайылбыр домактарын тускайлаарынга хереглээр: оларның домак эгезинде турганын сөөлүндөн, ортузундаазын ийи талазындан, сөөлүндээзин мурнундан тускайлаар, *чижээ*:

Чаңнык дүжүп диңмирээн дег, үгер-боодан коргунчуг от үргүлчү-ле частып турган. (Ю. Кюнзегеш.)

Салгын-сырын, **сарыым ышкаш**, чаагым сыйбап эргеленир. (С. Пюрбю.)

Хат-шуурган кооладыр хадып турган, **бөрү улаан чүве ышкаш**.

Чазык-чаагай чаңнап орда, **чагган кудай аяскан дег**. (С.Сарыг-оол.)

Дидиң бе дээнзиг, шынап-ла машина дүргени дегет де-дирленип бадыпкан. (К. Чамыян.)

§ 24. Биче секти сөөлү **ышкаш, дег** деп эдеринчилерлиг болгаш **-зыг, -зиг, -зуг, -зүг** деп кожумактарлыг деңнелге бөлүглелдерин тускайлаарынга хереглээр. Домактың эгезинде

бөлүглелди сөөлүндөн, ортузундаазын — ийи талазындан, сөөлүндээзин — мурнундан тускайлаар, *чижээ*:

Та канчап оон үнүп келген чүве ийик, ол туругнуң кырында чаңгыс чодур кара пөш, **хереп келген адыг дег**, сербее берген тур. (С. Пюрбю.)

Бистиң октарывыс дээрбечилерни, **чидиг кадыыр-биле мургу кескен ышкаш**, кыргый шаап-ла тур. (С. Тока.)

А балдыры-даа, холдары-даа, **сугда ыяш дег**, сириңейнип олурар болган. (С. Сүрүң-оол.)

Чедишкен ай, **даарта силерге бараан болур аяс хүннү чалап эккээн дээнзиг**, бедик сынның кырында чылып бар чор. (М. Доржу.)

Ол-бо чарыкта даглар чоорту кызаалап келзе-келзе, **шуут-ла хемче шаштыккан коридор дег**, чалымнар апaarдылар. (С.Пюрбю.)

Тайылбыр. Хамаарышкан сөстөрүндөн грамматика азы интонация талазы-биле чардынмас, оларның-биле тудуш холбаалыг деңнелгелерни биче сек-биле тускайлаас, *чижээ*:

Ховуну-даа, дээрни-даа көөрге, **кыдыг-кызыгаар чок чүве ышкаш апарган чыдар**. (О. Саган-оол.)

Дээди шынның хоойлузун мактап ырлаан делегейде **мен дег** чоргаар хамааты чок. (С. Сарыг-оол.)

Хөвөң дег хар дүне чаапкан — даштын ак чайт! (С.Сүрүң-оол.)

Чойган ышкаш хөнү сынның, **чодураа дег** кара карактыг... (С. Пюрбю.)

Даг дег караны **довук дег** ак базар (Үлегер домак.)

Хөвөң дег ак дүктүг, **хой дег** чаагай мүннүг. (Тывызык.)

Эзир ышкаш эрес, **хартыга дег** кашпагай.

VI. Тайылбыр капсырылгаларыңа биче сек

§ 25. Биче секти мурнунда хамаарышкан сөзү-биле бир дөмей арын, сан, падеж болгаш хамаарылга кожумактарлыг бооп хереглеттинер тайылбыр капсырылгаларын ийи талазындан тускайлаарыңа (аңгылаарыңа) хереглээр, *чижээ*:

Бистер, **ажылчыннар**, өөренир ужурлуг бис. (М. Горький.)
А дайзыннар, **мелегейлер**, бисти өлүмдөн коргар боор деп бодап турарлар-дыр. (А. Фадеев.)

Бистерни, **хөй солдаттарны**, хенертен чыскаапкан. (С.Сүрүң-оол.)

Кырганнар, **Николайның адазы биле авазы**, эеп чанып келгеннер. (А. Чехов.)

Арткан алышкылар, **Мартын биле Прохор**, Алексей-биле кара-ла чаңгыс-тырлар ийин. (М. Шолохов.)

VII. Кол кылдыныгга немелде кылдыныгны илередир деепричастиеге биче сек

§ 26. Биче секти домакта кол кылдыныгны мурнап турар немелде кылдыныгны илередир деепричастиең сөөлүңгө салыр, *чижээ*:

Караңгы имирде **тургаш**, аңнап чоруптувус. (О. Саган-оол.)

Туруп чоруткаш, баглап каан аъттың дынын **чешкеш**, колун-чиримин **дыңзыткаш**, Вераже чедип эккелдим. (С. Тока.)

Машиназын меңээ **тутсуп манадып кааш**, дөрже басты. Аңаа баргаш, чүве **тыппайн**, аяар, ыыт чок эеп келди. (Ю.Кюн-зегеш.)

Даг **көрбейн**, эдээң азынма — суг **көрбейн**, идиң ужулба. (Үлегер домак.)

Суггур чаъс кезек **тө каап чоруй**, аязы хона берген. (С.Сүрүң-оол.)

Оюнмаа **чанып ора**, база дыка боданган. (С. Пюрбю.)

Ынчап **көрүп чыда**, удуп каап-тыр мен. (С. Пюрбю.)

Чоон кезектерниң чаштанчылары дызырткайндыр **дагжа-вышаан**, ишкээр ужугуп тургулаан. (Л. Чадамба.)

Бараан аъдын **баглап каг салы-ла**, контораже далаштыы-биле базыпкан. (Л. Чадамба.)

Тайылбыр 1. Утка болгаш интонация талазы-биле дараазында кол азы дузалал кылдыныгга тудуш деепричастиелерни биче сек-биле аңгылаас, *чижээ*:

А айтырыгны **саадатпайн** шиитпирлээрин уругнуң арын-нүүрү **негээш** турупкан. (С. Сүрүң-оол.)

Дезип үнеринден **четтикпейн** барган бис. (О. Саган-оол.)

Наталья Прокопьевна аалчылар хүлээп алыр дээн, кезээки чем **аппарып бер дээш** чорутту деп мындыг. (С. Тока.)

Хенертен чаъс куттулуп кээр орта, баш сугар чер **тыппайн** барган мен. (С. Сүрүң-оол.)

Оъттаан хой чоогунда эң-не бедик тей кырынга үнүп алгаш, **ырлап олуро** хүнзээр мен. (С. Пюрбю.)

Тайылбыр 2. Чүве адынга азы чүве адынче шилчээн причастиеге хамааржыр **дээш** деп эдеринчиниң сөөлүнге биче сек салбас, *чижээ:*

Төрээн черде тайбың чол **дээш** демиселде төрөл чонга биле-демниг дөгеревис дузалаар бис. (Э. Кечил-оол.)

Магалыг өөрүшкү, чаагай чуртталгам **дээш** хүрешке мен ону дөзеп доруккан мен. (С. Пюрбю.)

§ 27. Биче секти **дораан, соонда** деп сөстөр-биле төнгөн причастиелиг бөлүглелдерниң сөөлүнге салыр, *чижээ:*

Бижикке өөренип алган дораан-на, чагаа бижиир мен. (С. Тока.)

Куу костюмнуг, күдер сынныг аныяк дирт кара кижиги кирип келгеш, **Александр Иванович-биле мендилешкен дораан-на,** Оюнмааже көрүнгөн. (С. Пюрбю.)

Ол аразында Көстүк **чыдыыргаан соонда,** куу ыяштар аразынче ыңай-ла болган. (Л. Чадамба.)

Тайылбыр. Причастиелиг бөлүглелге кирбейн, анаа байдал болур **дораан, соонда** деп сөстөрни биче сек-биле аңгылабас, *чижээ:*

Койгуннуң бажын Черликпенге **ол-ла дораан** одура шаап берген бис. (С. Тока.)

VIII. Домакта өске сөстөрни тодарадыр азы кызыгаарлаар сөстөргө биче сек

§ 28. Биче секти домакта **ылаңгыя, башка, өске, аңгыда, хамаанчок, ёзугаар, безин, туржук, байтыгай, оон иштинде** чергелиг сөстөр-биле кады мурнунда ийикпе дараазында сөстөрниң утказын тодарадыр азы кызыгаарлаар сөстөрни тускайлаарынга хереглээр *чижээ:*

Долума оларның соондан таваар бараадап чорда, думчуунга көктүң, **ылаңгыя кулчаның,** чыды каңгып билдинип турган. (О. Саган-оол.)

Казанакта, **менден башка,** бичии уруглар черле чогул. (С. Тока.)

Оон сураан дыңнаан боордан башка, бодун көрбээн кижиги мен. (С. Пюрбю.)

Бо мунуп чоруур доруг адымдан аңгыда, аалда молдургалыг шилги инээм бар. (О. Саган-оол.)

Аңаа, **аныяктардан өске,** кырганнар база келген. (Л. Чадамба.)

Мергенниң уну, **чайның кончуг изиинде безин,** дагның өң-баазын чечектери-биле каастаныпкан чыдар. (С. Тока.)

Бир-бирде, **кижиги дег бичии чүве хамаанчок,** бүдүн бажыңнар көзүлбейн баар; кижиниң бүгү боду, **оон туржук аксы-думчуунуң ишти,** куруг довурак апаар. (С. Сүрүң-оол.)

Өөр чораан малыңарга халдаар байтык, өскелерден бодум ону камгалаар мен. (И. Крылов.)

§ 29. Биче секти домакта немелде тайылбырларны тускайлаарынга хереглээр, *чижээ:*

Шак оортан, **ол даглардан,** хенертен соок болгаш шык хат хадып келген. (М. Кенин-Лопсан.)

Бис элээн үр, **кежээге чедир,** селгүүстээн бис. (И. Тургенев.)

Маңаа, бо **совхозка,** ажылдаар, кезээки школага өөренир. (С. Пюрбю.)

Оон мону, **бо хлебти,** меңээ белекке база бердилер. (С. Тока.)

Ававысты, **чөнүк иевисти,** кээргеп чоруур сен. (С. Сүрүң-оол.)

IX. Кирилде сөстөргө болгаш кирилде домактарга биче сек

§ 30. Биче секти кирилде сөстөрни болгаш кирилде домактарны тускайлаарынга хереглээр, *чижээ:*

Шынап-ла, адазы, иези чок чаш кижиги канчап өзер. (С. Тока.)

Шында-ла, дыка элдептиг хүн-дүр бо. (С. Пюрбю.)

Бодавыже, номгулаштыр бижири берге турган болгай аан. (С. Пюрбю.)

Даңзычы харын, **экизи көргөн**, меңээ болчу бээр эвеспе. (С. Сүрүң-оол.)

Ол чазын, **чаян бооп**, аңнап чорутпаан болзумза, бо аът кулун турда-ла, бөрү чип каар турган-дыр. (М. Кенин-Лопсан.)

Дузалаар дээш, таакпым хавын кактап көөрүмге, **харылаан**, хевектелип төнүп калган болду. (О. Саган-оол.)

Каяа-даа баарга, бо-ла таваржы бээр Чинчиваа, **бак чаянныг**, база ында олурган. (С. Сүрүң-оол.)

Кааң хүннерде тырттынгаш, бичии дырылап чыдар, **сак-тырга**, аксынга арай боорда чедер ышкаш көстүр. (С. Тока.)

Шынын чугаалаарга, база, **аанакайын**, силерге бичии шаптык болур дээш келдим. (С. Сарыг-оол.)

Ажыы-биле чугаалаарга, ону мен утупкан турган мен. (С. Сүрүң-оол.)

Канчаарга-даа, дөмей-ле үүлө бүтпес болганда, **мен бодаарымга**, өөрөнгени дээр-дир. (С. Пюрбю.)

Чугаага кирилде сестер болгаш кирилде домактар кылдыр хереглеттинер сестер элээн хөй, **чижээ: чугаажок, магатчок, хайлыг, хугбай, чижээлээрге, бирээде, ийиде, бир чүүлүндө, ийи чүүлүндө, адактың сөөлүндө, аас-кежи бооп, ядараан, бодап-даа көөрге, шынын сөглээрге, допчулап чугаалаарга, оортан алырга, хирезин бодаарга, силернии-биле, силернии-биле алырга** дээш оон-даа өске.

Х. Адалгага биче сек

§ 31. Биче секти адалгаларны боттарынга хамаарышкан сестер-биле кады тускайлаарынга хереглээр, **чижээ:**

А авай, мен Сарыг-Сеп баргаш келийн. (С. Тока.)

Угбай, сени авам дыштаып чыт дээн болгай. (С. Пюрбю.)

Шымда, **оглум**, кош-адыжың тут. (С. Сарыг-оол.)

Ой, **күжүр эжим**, адыр. (С. Сүрүң-оол.)

Өлчеймаа кай барган, **эжим?** (С. Пюрбю.)

Айга чедер күзелим бар, аъткарып көр, **ынак Москвам!**

(В. Эренчин.)

XI. Аян сөстөринге биче сек

§ 32. Биче секти аян сөстөриниң сөөлүнге салыр, **чижээ:**

Аа, ол дээрге бистиң оглувустуң шолазы-дыр, ийин. (С.Пюрбю.)

Ой, солунун, даргаларым. (О. Саган-оол.)

Ой, ой, Ээр-Мыйыс хураганнапты! (Л. Чадамба.)

Оо, сээң ооң-даа чөп-түр. (С. Тока.)

Ээ, баянны электен соксадыптың, эш Чүктер. (О. Саган-оол.)

Па, мында чоп туруп алган сен! (С. Сүрүң-оол.)

Ойт, мени чоор сен? (С. Сүрүң-оол.)

Уваа, ындыг чүве турган чүл аан. (С. Пюрбю.)

Охаай, ындыг турган чүл! (С. Тока.)

Оош, тааланчыг-ла-дыр, оглум! (С. Тока.)

Хош, калчаарава. Мен сеңээ көгүттүрбес мен. (К. Кудажы.)

Ай, ай, Оскар! — дишкеш, ийи эр каттыржып шаг болган. (К. Кудажы.)

Тайылбыр. Домак сөөлүнге аян сөзү болбас, а дыңзыткан шинчи бээр **аа, оо, ойт, ой** чергелиг артынчы сөстөрни мурнунда сөзүнден биче сек-биле аңгылаvas, **чижээ:**

Аа, экизин **аа!**.. Боовус чок-ла коргунчуг-дур **аа!** (С. Сарыг-оол.)

Сагыш хандыр хөөрежир бис. Ындыг-дыр **аа?** (С. Сүрүң-оол.)

Тожу кожууннуң алдарлыг мөгези Чадамбаның шодак-судаа сыңмайндыр **оо!** (С. Тока.)

Поо дадайым, кай, ынча чеде берген бе **ойт**, күжүрлерим? (С. Сарыг-оол.)

Саадак демир-хүүрээн арай боорда ушта соптарга, өг-хараган чындыя берген:

— Ол боор көрем, таптыг-дыр бе? Чоп кезээледин. Калчаараан хей боор **ой**. (М. Кенин-Лопсан.)

XII. Айтырыг, харыы сөстөриниң база албадал, дужаал уткалыг сөстөрниң сөөлүнге биче сек

§ 33. Биче секти домак эгезинге хереглеттинер айтырыг, харыы, албадал болгаш дужаал уткалыг домак сөстөрниң сөөлүнге салыр, **чижээ:**

Кай, ону билбес сен бе? Азы уттуканың ол бе? (С.Сүрүң-оол.)

Чүл, мындыг ажыл кылыптарыңарга, кырый бээр кижиге сен бе? (О. Саган-оол.)

— Силер Москваже бар чыдар силер бе?

— **Ийе**, арай боорда чөпшээрел ап алдым. (С. Тока.)

— Мен дөө үңгүр аксынга олурган тарбаганны база көрдүм, Сен көрдүң бе, акым?

— **Ийе**, кончуг улуг мургу чорду. Боолаайн дээримге, арай-ла ырак болду. (С. Сарыг-оол.)

— Адар-оол, силер удуй бердинер бе?

— **Чок**, удувайн-дыр мен, эмчи. (О. Саган-оол.)

Ой та, билир эвес, билзе-даа сөглээр эвес. (К. Кудажы.)

Каям, соок чүведен. (С. Пюрбю.)

Че, ам болган, агаарлап, ойнап, хөглөп алыңар, орланнар. (Л. Чадамба.)

Ма, олургаш, чемненип ал. (О. Саган-оол.)

Тайылбыр. Домак аразынга азы сөөлүңге хереглеттинер **але, шүве, че, чоп, ма, харын, ынчаш** чергелиг сөстөрнү мурнунда сөстөрдөн биче сек-биле аңгылаңар, *чижээ*:

Элдеп-ле чүве-дир **але**, мээң сенче чоруткан телеграммам канчап буудула берген чүве боор? (С. Пюрбю.)

Ол дораан чугаалаңар чөгенчинини **але**. (С. Сүрүң-оол.)

Эй, оол, бо удаада эки-ле эрт **харын**, ооң соонда көргөй сен аан. (Л. Чадамба.)

Сен черле кажан чайланыр кижиге сен **ынчаш**? (О. Саган-оол.)

Ындыг-дыр **че...** Улузум манай берген боор, менди-чаагай! (С. Тока.)

Черде улузунга барбас кижиге сен бе? Дем-не келдин **чоп**. (С. Пюрбю.)

XIII. Болза, дээрге, деп, дээш деп сөстөрнүң сөөлүңге биче сек

§ 34. Биче секти даар байдалдың азы чөрүлдээниң тайылбыр домаанга эвилел уткалыг бооп кирер **болза** деп сөстүң сөөлүңге салыр, *чижээ*:

Кайы-бир ак өгнүң дүндүүндөн ыш-бус буруңайнып турган **болза**, ынаар чүгүржү-ле бээр бис. (С. Тока.)

Назы-хары улгаткан-даа **болза**, кашпагайы кончуг. (Л. Чадамба.)

§ 35. Биче секти дорт азы доора чугаа-биле авторнун сөстөрүн холбаштырар **дээрге, дээш** деп сөстөрнүң сөөлүңге салыр, *чижээ*:

Намның улуг хуралы болур чүве **дээрге**, аңаа чор мен. (С. Тока.)

— Мону канчап эртер кижиге боор мен? — **дээрге**, аңды тургаш:

— Каң хожуула огуң-биле өттүр адывыт — деп-тир. (Тоолдан.)

— Мени тудуңар, акыларым, от чиди! — **дээш**, акымдан чаңгыс холум-биле туттунуптум. (С. Сарыг-оол.)

Тайылбыр. **Болза, дээрге** деп сөстөр кол сөс биле сөглекчинин аразынга холбакчы (кол сөстүң айтыкчызы) бооп киргенде, оларның сөөлүңге биче сек салбас, *чижээ*:

Бай-Тайга **болза** бистин республикада эң хадыычал районнарның бирээзи. (С. Сүрүң-оол.)

— Тайбың **дээрге** чуртталга — деп, база бир оол чиге сөглээн. (Б. Хөвөңмей.)

§ 36. Биче секти дорт азы доора чугаа-биле авторнун сөстөрүн холбаштырар, соонда ат сөстүг **деп** дээр сөстүң сөөлүңге салыр, *чижээ*:

— Шупту чыылган-дыр, эш командир — **деп**, Петров илеткээн. (С. Тока.)

Оон ыңай улуг кижилер-биле мендилежиң, оларны хүндүлөп чоруур — **деп**, кырган-авам чагып олур. (Х. Ойдан-оол.)

Тайылбыр. Соонда ат сөзү кирбээн **деп** сөстүң сөөлүңге биче сек салбас, *чижээ*:

Кезек хөөрөп берип көрүңерем — **деп** ээрештим. (С. Пюрбю.)

— Мени билбес деп бодаар сен бе? — **деп** оожум сымыранып чаңчанган соонда, ыды чиде берди. (С. Сарыг-оол.)

БҮДҮН ЧАРТЫК СЕК

Бүдүн чартык секти элээн делгереңгей апарган чагырышкан-даа, чагырышпаан-даа нарын домактарны ийикпе азы домактың чаңгыс аймак кежигүннерин утка болгаш тургузуг айы-биле аңгылай чарарынга хереглээр.

Бүдүн чартык сек колдуунда чечен чогаалга ажыглаттынар.

Бүдүн чартык секти кажан, каяа, кандыг таварылгада хереглээри бижээн чүүлдүн иштики тургузуундан, авторнуң бодундан кол хамааржыр. Ынчангаш бүдүн чартык секти салырының негелделерин школа практиказынга сагыыры албан эвес, ылаңгыя өөреникчилерниң бижимел ажылынга мону частырыгга санаваза чогуур.

§ 37. Бүдүн чартык секти эвилелдер чокка чаңгыс нарын домак бооп каттышкан делгеренгей, ылаңгыя кайы-бирээзинде биче сектиг (сектерлиг) чагырышпаан бөдүүн домактарның аразынга салыр, *чижээ:*

Ыяш бүрүзү шупту торгу, маңнык кеткен; ол арга-ыяшта, тулаа-шыкта, хемнер, хөлдер эриктеринде хөй янзы куштуң үнү кандыг ийик. (С. Сарыг-оол.)

Он ийи шак хапканда, скрипка хылы үстүп чаштай берген; дооза-ла каттыржып, доюлгаш, мендилежип чарлып эгелээннер. (А. Чехов.)

Бир-ле аалга кайгамчык кара “чүве” чуглуп чедип келген. Баглаашта аъттар оон хойгаш, дынын үзе тыртып алгаш, арыгже садырт дээн; ыттар аажок ээрип, аал коданын бар-ла шаа-биле камгалап туткулаан; херээженнер алгы-кышкызы-биле ажы-төлүн сегирип ап, аайын тывынмайн, үнө-кире маңнашкан; бичии амытаннар аваларынга ыыт-дааш чок чагырткан... (О. Саган-оол.)

§ 38. Бүдүн чартык секти делгеренгей, ылаңгыя кайы-бирээзинде биче сектиг (сектерлиг) чаңгыс аймак кежигүннерниң аразынга салыр, *чижээ:*

Поездиниң чеди дугаар вагонунда чоруп турар Тыва Арат Республиканың төлээлери Москваже, Кремльче, кандыг улуг сорулга-биле бар чыдарын поездиге чоруп орап бүгү-ле кижилер: фронтуже далажып бар чыдар солдаттар, офицерлер; төрөөн черин, өг-бүлезин көөр деп бар чыдар совет кижилер; албан ужуру-биле чоруп орап инженерлер болгаш техниктер — угаары берге турган. (О. Саган-оол.)

Бодумнуң ажыдыышкынымны чажырыпкан мен; мени хүндүткөп көрзүн деп ону албадаксаваан мен; мени бодунуң бүзүреттиргени кылдыр шилип алырын күзээр мен. (М. Лермонтов.)

§ 39. Бүдүн чартык секти абзацтардан эгелеп дес-дараалай дугаарлап чыскааган бөлүк чүүлдер бүрүзүнүң сөөлүңгө салыр, *чижээ:*

Дайзын Берлинниң дилиндек бетоннуг аэродромнарындан ужуп турар. Сүмелээрим болза:

1) черже хандыр кастынар;

2) массалыг зенит боолаашкынын организаастаар;

3) кызыгаарлыг атакалавышаан, дүнекиниң хөделиишкин-неринче шилиир;

4) хүндүс дайзынның атаказын ойтур шавар... (Г. Жуков.)

ИЙИ СЕК

Ийи секти чугаада домактарның азы домак кежигүннериниң аразында харылзаазын, бирээзи өскезин тайылбырлап турарын илередиринге хереглээр.

§ 40. Ийи секти домакта түңнекчи сөстүң сөөлүңгө, чаңгыс аймак кежигүннерниң мурнунга салыр, *чижээ:*

Шала кырында бызаңчының бүдүрүп кааны чүвелер-ле хөй: шилдеп каан соңга көзенектери, кастыктар, эргиннер, сандайлар. (С. Сүрүң-оол.)

Чок-ла чүве чок: аът кырынга кедер, дүне одагга эштип удуур негей тон; диинчээрде кылаштап кедер өшкү кежи чолдак тон; орукка кедер кидис уктуг, шиш хаайлыг чымчак идик... (К.Кудажы.)

Ам хой кадарып турар черивис бо: Ала-Тей, Базарак, Дыт-чыктыг, Чаңгыс-Терек бо мынчаар. (Л. Чадамба.)

Булуңда стол кырында херексел-ле хөй: ырлаар-хааржак, даараныр машина, чемоданнар... (С. Сүрүң-оол.)

§ 41. Ийи секти нарын домактың иштинде сөөлгү домак баштайгы домакта болуушкуннуң чылдагаанын, түңнелин айтыр ийикпе азы ооң (бирги домактың) утказын немей тайылбырлап турар таварылгада баштайгы домактың сөөлүңгө салыр, *чижээ:*

Мен билир мен: силерниң чүрээңерде чоргаарал-даа, дорт алдар-даа бар. (А. Пушкин.)

Дүне хай болган: бөрү чылгыдан бир кулун тудуп чипкен. (С. Тока.)

Оюнмааның баары ажыш дээн: дуңмазы Эрес-оолду сакты хонуп келген. (С. Пюрбю.)

Дарый өөрүнче далаш-биле хая көрүнген: олар бо чеде хонуп келген турган. (Л. Чадамба.)

Чааскаан аңаа Шурага чалгааранчыг эвес болган: журнал, дептер, солуннар-даа столда бар, чылыг-даа чер. (А. Барто.)

§ 42. Ийи секти дорт чугааның мурнунда авторнуң сөстөрүнүн сөөлүнгө салыр, *чижээ:*

Чүгө дээрге оолдар-даа уруглар-даа даады-ла: “Орлан, Орлан” — дижип, ооң чанынга чыгыр. (С. Пюрбю.)

Оон ачазы ашак олура: “Эр кижиге Ада-чуртун камгалаары бир алдар, адазының адын сыкпазы ийи алдар. Кырган менден халбактанып оргаш чоор сен. Чонум чоорган, хөйүм хөйлең, мен кайын ажырап мен. Ада-чуртуң мурнунга эр хүлээлгөң күүсеткеш кел, оглум...” (К. Кудажы.)

ТИРЕ

Тире амгы үеде бижимел чугаага дыка делгеренгей ажыглаттынып турар бижик демдээ болур. Тире демдек бижимел чугаада домактарның, домак кежигүннериниң, сөстөрүң аразында хөй янзы харылзааларын илередир. Чамдык дыл эртемденнери тирени аңгылаар болгаш каттыштырап утканы илередир демдек кылдыр көрүп турар.

§ 43. Тире демдекти кайызы-даа чүве ады-биле азы ат сөзү-биле илереттинген чугула кежигүннерниң (кол сөс биле сөглекчиниң) аразынга салыр, *чижээ:*

Экер-оол — школаның эң эки күш-культуржузу. (С. Пюрбю.)

Хемчик — Тываның шапкын хемнериниң бирээзи. (О. Саган-оол.)

Сарыг-оол — эң-не хууда көрүүшкүннүг шүлүкчү. Ол катап-таттынмас бот-онзагай болгаш кымга-даа дөмейлешпес. (А. Калзан.)

§ 44. Тире демдекти ат сөзү сөглекчилиг домакка **ол, бо** деп ат орну-биле илереттинген кол сөстүң сөөлүнгө салып болур, *чижээ:*

Ол — бистиң эң тергииң өөреникчилеривистиң бирээзи. (Л. Чадамба.)

Ол — дыка хүндүлүг, аас-кежиктиг шаңнал. (С. Сарыг-оол.)

§ 45. Тире демдекти чаңгыс аймак кежигүннерниң соонда кирген түңнекчи сөстөрүң мурнунга салыр, *чижээ:*

Оймак-оймак аяң шыктарда ак-даа, сарыг-даа, кызыл-даа, көк-даа — **кандыг-даа** чечек бар. (С. Сүрүң-оол.)

§ 46. Тире демдекти бирээзи өскезин тодарадып турар сөстөрүң аразынга хереглеттинер **болур** деп сөстүң орнунга салыр, *чижээ:*

Ынакшылдың чалбыыш оду — ыры база шак-ла ыңдыг. (Ю. Кюнзегеш.)

Ижип турар сууңар бажы — Каа-Хемден изиг байыр Чаа чыл-биле тудуп сундум. (С. Тамба.)

Чоодуларның олчазы — оол уруг ынчаар төрүттүнген. (К. Ча-мыян.)

§ 47. Тире демдекти домак ортузунга бодунуң тодарадып турар сөзүң соонда кирген делгеренгей капсырылганы ийи талазындан аңгылаарыңга хереглээр, *чижээ:*

Ол кажааның эжиинге тудушкак бир өрээлге — **ёзулуг-ла албан кылыр кабинетке** — кирип, тоннарывыс азып кааш, база бир дежурныйлаар өрээлге кире бердивис. (С. Сарыг-оол.)

Тааланчыг, дыңнаксанчыг үн — **тайбың күзээн бистиң чоннуң маадыр үнү** — өжээтенге тенниг шыкпыыр ышкак болуп, өңүктөрүң чүректерин улам өөрттү. (Б. Хөвөңмей.)

Хорлуу кадай — **ырак Мөңгүн-Тайгада бөдүүн малчын арат** — чаа Тываның ёзулуг төлептиг хамаатызы. (А. Калзан.)

§ 48. Тире демдекти кожумактар болгаш дузалал сөстөр чокка каттышкан удурланышкак уткалыг ийи домактың аразыңга салып болур, *чижээ:*

Буура кырыыр — бодаган өзер. (Үлегер домак.)

Ада өлүр — оглу артар, аът өлүр — баглаажы артар. (Үлегер домак.)

Кижиги өөделээр — кинчи үстүр. (Үлегер домак.)

§ 49. Тире демдекти кожумактар болгаш дузалал сөстөр чокка каттышкан деңнелге уткалыг ийи домактың аразынга салып болур, *чижээ:*

Үннүң чаражы хекте — үнүштүң чаражы чечекте. (Үлегер домак.)

Кижиги өзер — кидис шөйлүр. (Үлегер домак.)

Чашпаа кижиниң сөзү хөй — чалгаа кижиниң чылдаа хөй. (Үлегер домак.)

Багда доң быжыг — сөсте шын быжыг. (Үлегер домак.)

§ 50. Тире демдекти кожумактар азы дузалал сөстөр чокка каттышкан, сөөлгүзү баштайгызының түңнелин илередир азы дүрген болуушкуннарны (кылдыныгларны) илередир ийи домактың аразынга салып болур *чижээ:*

Соомда бир-ле кижиги алгыра-дыр. Шала оожумнааш, хая көрнүп келдим — Домбаш болду. (С. Тока.)

Хос чудукту соктаан — сураг. Ис кескен — үнген шинчи чок. (Л. Чадамба.)

Ол коккаарактар ужун кожайга беш чыл бурунгаар өрелиг болдум — чылгыны халас кадарып тур мен. (С. Тока.)

Кызаш диген — күштүг чаңнык кырган дытты диле шаапкан. (В. Сагаан-оол.)

§ 51. Тире демдекти домак ортузунга кандыг-бир түңнекчи сөстү тодарадып турар чаңгыс аймак бөлүк кежигүннерни (капсырылгаларны) ийи талазындан аңгылаарынга хереглээр, *чижээ:*

Бистер — **Каңгый, Бежендей болгаш мен** — отту долгандыр олургулап алган, хүл бузурадып, доңа берген эриннеривис-биле көстү үрүп олургулаар бис. (С. Тока.)

Караңгы өгдө чүгле от чырыында үш кижиниң — **ачазының, авазының, оглунуң** — байдалы бир-ле чиктиг болгаш сезиктиг болган. (О. Саган-оол.)

Бистиң кожаларывыс байларны — **Масловту, Мелегинни, Чолдак-Степанны** — бедик элди ажыр чууй идипкеш, боттары чер-чуртунуң ээлери апарганнар-дыр. (С. Тока.)

§ 52. Тире демдекти ийи сектиг түңнекчи сөстүң соонда кирген, домакты төндүрбейн турар чаңгыс аймак кежигүннерниң сөөлүңгө салып болур, *чижээ:*

Дүжүмде эмгежок чаагай аъш-чем: эът, быштак, хоо-тараа — чип турдум. (С. Тока.)

Олар шуптузу: хүн-даа, даглар-даа, шынаа-даа — мени үдеп: “Байырлыг, менди-чаагай, Дембек, чорууң чогузун!” — деп чугаалап, хүлүмзүрүп турганзыг. (Д. Бегзи.)

Чолдак-Степанның хөлечиктери: Веденей Сидоров, Данилка Роцин болгаш өске-даа ажылчыннары — база-ла чоруптарынга белен турганнар. (С. Тока.)

§ 53. Тире демдекти домак ортузунда делгереңгей кириилде домактарны ийи талазындан аңгылаарынга хереглээр, *чижээ:*

Кур черни аңдарып турар үеде — **кур черни июнь айда, дүн дургузу кыска өйде, чарар чүве болгай** — аът бажы мунуп турда, уйгу аажок келир болгаш ооң ужун, мал андазын оруундан өскээр чоруй баарга, ээм кымчызы-биле аъдын-даа, мени-даа орааштыр шааптарга безин, ажынмайн турган мен. (С. Тока.)

Володяның үш угбазы — **оларның эң улуу он бир харлыг** — стол чанында олурганнар. (А. Чехов.)

§ 54. Тире демдекти домакка катаптап кирер сөстөрниң орнунга хереглээр, *чижээ:*

Мен ынчаарда он харлыг мен, Бежендей — он ийи. (С. Тока.)

Туманныг орукту сен олче диле, а мен — боже. (Ю. Кюн-зегеш.)

§ 55. Тире демдекти черлер болгаш шаг-үе азы саннар аразының кызыгаарын илередир сөстөр аразынга салыр (мындыг таварылгада тире демдек “оон тура аңаа чедир” дээн чергелиг сөстөрни солуп турар), *чижээ:*

Кызыл—Красноярск—Москва аразында чоруур пассажир-
лерни даңзылаары дооступ тур. (С. Сарыг-оол.)

1914—1920 чылдарга чедир маңаа, харагандан өске, чүү-
даа турган эвес. (Л. Чадамба.)

Дүштээн черивисте 6—7 хире аал бар болду. (С. Тока.)

§ 56. Тире демдекти кандыг-бир өөредиг азы эртем аайы-
биле кижилерниң каттышкан хуу аттарының аразында салыр,
чижээ:

Кант — Лапластың космогония теориязы.

Джоуль—Ленц оларның физика дүрүмү.

§ 57. Тире демдекти диалог эгезинге хереглээр, *чижээ:*

— Чүнүң сургуулун дооскан силер?

— Он класс дооскан мен.

— Ол-ла бе?

— Чок. Көдээ ажил-агый техникумунда заочно өөренип
турар мен. Зоотехник салбырында.

— Кайы курста?

— Бо чылын сөөлгү курсче шилчиир мен.

— Келир чылын зоотехник апаар ышкажыл силер але?

— Ийе. Ындыг-даа болза кадарчы хевээр артар мен.
(С.Пюрбю.)

— Чаа, четтирдим, Вера! Улуу-биле четтирдим...

— Ажырбас, ажырбас. Четтирер чүү боор! Маңаа ам база
кажан келир сен, Тока?

— Харын, та кандыг мен ыйнаан. Бир эвес Хем-Белдиринге
турар болзумза, чедип кээр, төрелдеримге ужуражыр мен. Бир
эвес өскээр чоруй барзымза, дек келбес боор мен, Вера.
(С.Тока.)

АЙТЫРЫГ ДЕМДЭЭ

Айтырыг демдээ болза, улуг сек ышкаш, бир домакты
өске домактан кызыгаарлап (аңгылап), домактың айтырыг аялгалыг
(интонациялыг) төнгөн бодалын илередиринге хереглеттинер
бижик демдээ болур.

§ 58. Айтырыг демдээн айтырыгыг домактың сөөлүнге
салыр, *чижээ:*

Вера кайда чоор? Чоп кайда-даа чогул? (С. Тока.)

Хамык чүүлдү чиик бодаар канчап барган кижиге боор сен?
(А. Даржай.)

Амдыы чаа-ла аяс турду, кайыын келдин, харжыгажым?
Аңнар изин айтып бээр дээш, кара черни каастаайн деп бе?
(М.Кенин-Лопсан.)

Чүл, мени аргалаайн деп бе? Азы амырап кочулаайн деп
бе? (С. Пюрбю.)

§ 59. Айтырыг демдээн чүве бижип орап кижиге, ылаңгыя
ооң ушта бижип ап орап цитатазында ужуру эки билдинмес
азы чиктиг, чигзинчиг сөстөрни илередири-биле оларның соонга
скобкалар иштинге салып болур (мындыг таварылгалар колдуунда
авторнуң хууда стилинден хамааржыр ужурулуг), *чижээ:*

Улуг эвес (?) чүүлдерни очулдуруп, эде кылып, чогаадып
болур база улуг эвес (?) шүгүмчүлелдерни бижиптер тургаш,
шыдапас мен деп, бодуңну кыдыра көөрүңге, сеңээ ыядыңгы-
дыр. (В. Белинский.)

КЫЙГЫРЫГ ДЕМДЭЭ

Кыйгырыг демдээн бижимел чугаада кандыг-бир дыңзыг
аянны илередиринге хереглээр. Дыңзыг аянга колдуунда чугааның
(домактың) дужааган, албадаан, хоругдаан, кыжанган, хорадаан,
хомудаан, кыйгырган, йөрээл салган, дилээн, күзээн, мактаан,
магадаан, байырлаан, өөрээн, муңгараан, шооткан чергелиг
интонациялары хамааржыр.

§ 60. Кыйгырыг демдээн алгы домааның (дыңзыг аянныг
домактың) сөөлүнге салыр, *чижээ:*

Ногаан чайым, хүнне, хүнне — ногаа, тараа үнзүн, үнзүн!
(Л. Чадамба.)

Джувуста сындан дээрже ногаан өңнүг ракета дүндүүштелип
үндү. “Шупту чүве эки! Орукту уламчылаар!” — дээн медээ ол.
(М. Ховалыг.)

Эртем күштүг амгы шагның экизин аа, магалыын аа! (С.Сарыг-оол.)

Саванды акым бөрүлөр артып алган кел чыдыр! (К. Кудажы.)

Сээң-биле кожа чорааш, сестир чүвем көңгүс-ле чок! (А.Пушкин.)

Авыяастыг куурумчудан орук чайла! Акшаны чоор — адын кижжи бодаар херек. (С. Стальский.)

Хураганнарның чаражын чүү дээр ону! (С. Сарыг-оол.)

§ 61. Кыйгырыг демдээн домак эгезинге кыйгырыг адалгаларының болгаш аян сөстөрүнүн сөөлүнге салыр, *чижээ:*

Эштер! Сорулга эки күүсеттинди. (С. Тока.)

Улуг-Хемим! Шүлүктерим ужуу сенде... (Ю. Кюнзегеш.)

Ачай! Чүнү эккелдин? Тараа бе? (С. Сарыг-оол.)

Поок хайт! Амытанга кайгаткан ыраажы-ла болгай сен! (С.Сарыг-оол.)

Аа дадайым! Солун-на оран-дыр! (С. Тока.)

Ой! Өскээр чугаалаптым, Александр Иванович. (С. Пюрбю.)

Хыр-р-р! Оларың кайда чүвөл, бараскан? (Х. Ойдан-оол.)

§ 62. Бижээн чүүлүнге холбаштыр автор бодунуң хамаарылгазын (шоодуп кыжыраанын, хомудаанын, хараадаанын азы магадаанын, элдепсингенин) илередир дээнде, чогуур сөстүң азы домактың сөөлүндө скобкалаан кыйгырыг демдээ салып болур, *чижээ:*

Бо-даа кончуг-ла коргунчуг сөстөр-дир, Иосиф Николаевич: Хуу-салым (!) меңээ ындыг аар-берге хүлээлге чүктээшкинни дөгөп турар, а ынчаарга мен чогуу кым мен, чүү кижжи мен ынчаш? (В. Белинский.)

ХӨЙ СЕК

Хөй секти хереглээри авторнуң бодалындан хамааржыр. Хөй секти чугааның бир-ле онзагай аянныг болурун илередир таварылгада салыр.

§ 63. Хөй секти домакта бодалдың ам-даа уланчылыг, төнмээнин илередиринге хереглээр. Бир эвес домактың аяны-

биле аңаа айтырыг азы кыйгырыг демдээ турар апарза, ону (демдекти) хөй сектиң мурнунга салыр, *чижээ:*

Даң бажында Хем-Белдиринче аъттаныр, даарта кежээ аңаа чедер... (С. Тока.)

Чүү, кандыг-даа болза, кады өөренип келдивис... (С. Пюрбю.)

Сен хей черге будулдуарын оралдашпа: меңээ шупту чүве билдингир... (С. Сүрүң-оол.)

Сарыг-Сеп кайда сен?.. Дидимнер-партизаннар кайда силер?.. (С. Тока.)

Силер ам-даа аңныг-меңниг — олчалыг чоруңар!.. (С. Сарыг-оол.)

§ 64. Хөй секти кандыг-бир чылдагаанның уламындан чугаа үезинде хенертен үзүктелиишкин бооп турар черге салып болур, *чижээ:*

— Куулар Дамдынович ... мен ... силерни ... мегелептим — дээш, ыглапкан. (О. Сувакпит.)

Мен аңаа ... демги ол ... ынак-тыр мен... (С. Сүрүң-оол.)

Ынчалза-даа мен чүгле ийи-ле сөстү ооң үнүнүң доктааган черинге канчаар өттүндүр чаңгыланганын дыңнадым:

— А-йыыр... йыыр... ыыр... ыы, маа... аа... аа... (С. Тока.)

Мон... мон...мон-чуш... Эчен-не бо! Мончуш деп ол чүзүл? Бо... бор... борба... А хупурап кал! Монгуш Борбаяк дээн ышказыл! (С. Пюрбю.)

§ 65. Хөй секти өскерилге чокка ушта бижээн чүүлдүң (цитатаның) эгезинге, сөөлүнге азы ортузунга кызырган чериниң орнунга салып болур, *чижээ:*

“...Мээң оомну өске улус, ылаңгыя Анай, дыңнап кагза, харын амыравас деп бе?..” (С. Пюрбю.)

“...Сеткилимге таваржыр сен дег кижжи чок-тур. Дүне, хүндүс-даа сени сагыжымдан ыратпастадым...” (С. Сүрүң-оол.)

Авам мени ... аңаа дүне аппаратанын сактып келдим. (А.Пушкин.)

СКОБКАЛАР

Скобкалар утка демдээнге хамааржып, чугаага янзы-бүрү немелде болгаш тайылбыр утка бээр. Скобкаларга аңгы-аңгы

сөстөр, домак кезии, бүдүн домак болгаш бөлүк-даа домактар кирип болур.

§ 66. Скобкаларны домактың ниити утказынга азы ооң кежигүннериниң қайы-бирээзинге хамаарыштыр немелде тайылбыр бээр сөстөрни болгаш домактарны аңгылаарынга хереглээр, *чижээ:*

Согуна кидин-не чечектелип турда, хар, долу чижектиг доңат болурга, үрезин ол чылын таракас, чүгле чеми (дазылдары) артар. (С. Сарыг-оол.)

Бир-ле чылын (уткан-дыр мен). Дунааргай хүн. Бичии-кижи дыдык өттүр көрүп ор мен. (А. Допчаа.)

§ 67. Скобкаларны домактың кежигүннери-биле грамматика ёзугаар холбашпаан тайылбыр чылдарны азы саннарны аңгылаарынга хереглээр, *чижээ:*

“Дөңгүр-оол” деп шииниң жанрын “Тыва литератураның допчу очеригинде” (1952 ч.) социал комедия деп шын тодараткан. (А. Калзан.)

Каргы сумузунуң (1936 ч.) арат чонунуң улуг нуруузу би-жиктиг (559 кижии). (С. Тока.)

§ 68. Скобкаларны домак иштинге чугаа аяны-биле херег-леттине бээр тускай терминнерниң болгаш үлегерлеп алган сөстөрниң очулгазын азы тайылбырын аңгылаарынга хереглээр, *чижээ:*

Күжүр Красноярск бо-ла болгай. Улуг-Хемни куду бадарга, хемниң солагай талазында кызыл эл кырында турар хоорай-дыр. Ооң чылдагааны-биле Красный (кызыл) яр (эл) деп адап каан. (С. Тока.)

“Боттанган күзел” деп шииниң конфликтиси (чөрүлдээзи) политиктиг утка-шынарлыг болгаш удурланышкак ийи социал угланышкыннарның үскүлежишкенинге, оларның аразында демиселинге үндезилеттинген. (А. Калзан.)

§ 69. Скобкаларны кандыг-бир кижиниң чугаазын азы илеткелин дыңнакчыларның талазындан канчаар, кандыг аянныг уткуп, хүлээп алганын илереткен сөстөрни азы домактарны аңгылаарынга хереглээр, *чижээ:*

Бистер база уругларывыска-даа, кадайларывыска-даа ынак бис, ынчалзак, Тарастың чугаалааны ышкаш, “чүвениң ужуру ында эвес болдур ийин, акы-дуңмалар!” (Каткы. Диңмиттиг адыш часкаашкыны). (М. Шолохов.)

§ 70. Скобкаларны ушта бижээн чүүлдүң (цитатаның) сөөлүнге ооң авторунуң фамилиязын болгаш чогаалдың адын аңгылаарынга хереглээр, *чижээ:*

“Кижиниң катап-катап номчуксаазы келир, сагыш-сеткилди кезээде чырыдып, чылыдып, байырладып чоруур ховар чогаалчылар бар. Чечен сөстүң ындыг усчуларының аразында Тываның улустуң чогаалчызы С.А. Сарыг-оол кезээде арткан. (А. Калзан.)

§ 71. Скобкаларны шии чогаалында ремарка деп тайылбыр домактарны азы сөстөрни аңгылаарынга хереглээр, *чижээ:*

Иванов. Меңээ чулган чечек-даа херээ чок. Бо-дур — мээң чечээм. (*Чечекмааже айтыр.*) (С. Тока.)

Анай (*үнүп бар чыда*). Чугула кампания үезинде культур-массалыг хемчээлдерни дүрген чедирер херек. (*Сөөлгү сөстери сцена артынга төнер.*) (С. Пюрбю.)

КАВЫЧКАЛАР

§ 72. Кавычкаларны ушта бижээн чүүлдерни (цитаталарны) тускайлаарынга хереглээр, *чижээ:*

“Аңнаары дээрге дыштанылга-дыр... Мону бистиң чамдык тыва чогаалчыларывыс база эки билир. Олег Саган-оол улуг аңчы чораан. Степан Сарыг-оол сөөлгү хүннеринге чедир оран-делегейни одуртуп чорду. Салим Сүрүң-оол бодун Тывада эң улуг аңчы деп шуут-ла үзе санап алган кижии”. (К. Кудажы.)

“Кижии дириг чораан назынында чүнү кылып кааныл, бодунуң соонда кандыг ис арттырып кааныл, бо дугайы чугула болур ужурулуг”. (С. Пюрбю.)

§ 73. Чугаа иштинге бодунуң анаа утказындан өскээр, кочулаан, шооткан аянныг кылдыр хереглеттинген сөстөрни азы домактарны кавычкалар-биле тускайлаар, *чижээ:*

— Эх, “эмчини” сени-даа аар! — дээш, Оюнмаа хорадаан-даа чүве дег, чөгенген-даа чүве дег, базып чорупкан. (С. Пюрбю.)
Аас-биле “төрелим” дижир кижиле хөй. (С. Сарыг-оол.)
Ынчалза-даа бистиң ол “мүнүвүстүң” соонда кижиниң чем чиксээри дам баар. (С. Тока.)

§ 74. Кавычкаларны чогаалда киржип турар кым-бир кижиниң дыңналдыр чугаалавайн, чүгле иштинде бүдүү боданган бодалын илереткен домактарны азы сөстөрни тускайлаарынга хереглээр, *чижээ:*

Маруся бодунуң чоок өңнүү Галинаны сагынган: “Бир эвес мээң хар ижээн иштинде чытканымны эжим көргөн болза, та чүү деп бодаар ыйнаан”. (О. Саган-оол.)

“Көстүк чүгө ээрбес дээр сен?” деп, Бараан бодундан айтыртыган. “Ам-даа тыппаан-дыр” деп, сагыжы харыылаан. (Л. Чадамба.)

Ону көргөш, аайын тыппайн, оглу чиктиг бодангылаан: “Кырган-ачам көңгүс соора кырый берген эвес ыйнаан?” (К. Кудажы.)

§ 75. Кавычкаларны чогаал иштинге цитата хевирлиг ажыглаан үлөгер сөстөрни, чечен домактарны тускайлаарынга хереглээр, *чижээ:*

“Тура чокта күш чок — дус чокта амдан чок” деп чүве олла ыйнаан — дидим. (С. Сүрүң-оол.)

Мен кайын эндээр мен. “Өдүрээн чассымза-даа, хөлүн часпас” болгай мен — дээш, даңазын кырган хайыладыр соруп, чугаазынга улам шынзыгып, идегеп, чоргаарланып олур. (С. Тока.)

“Шаг шаа-биле турбас — чавылдак көгү-биле турбас” дээр чүве болгай. (С. Пюрбю.)

“Думчукка тулганда бызаа сугжу” дээш, авам мени эдертип алгаш чорупту. (М. Кенин-Лопсан.)

§ 76. Кавычкаларны чогаал номнарының, солуннарның, журналдарның, бүдүрүлгө черлериниң, совхозтарның, колхозтарның, пароходтарның, корабльдерниң хууда аттарын болгаш орден, медаль чергелиг хавыяа аттарын тускайлаарынга хереглээр, *чижээ:*

М. Горькийниң “Ава” деп романы, “Правда” солун, “Шын солун, “Огонек” журнал, “Улуг-Хем” альманах, “Восток” деп космос корабли, “Өөк” совхоз, “Хүндүлелдин Демдээ” орден, “Алдын Сылдыс” медаль, “Серп и молот” завод.

Тайылбыр 1. Хуу аттарга **аттыг** деп сөс хереглээнде, оларны кавычкалар-биле тускайлаवास, *чижээ:*

Ленин аттыг атомоход, Пушкин аттыг библиотека.

Тайылбыр 2. Орден-хавыяа аттарынга кирген сөстөр бот-боттарының аразында хамаарылга холбаалыг чораанда, оларны кавычкалар-биле тускайлаवास, *чижээ:*

Республика ордени, Тиилелге ордени.

ДОРТ ЧУГААЛЫГ ДОМАКТАРГА БИЖИК ДЕМДЕКТЕРИ

Дорт чугаа дээрге кым-бир кижиниң чугаазын өскертилге чокка катаптап дамчытканы болур.

§ 77. Дорт чугааны аңгылаарынга тире азы кавычкалар хереглээр:

1. Дорт чугаа абзацтан эгелээн болза, ооң мурнунга тире салыр, *чижээ:*

Бичии уруг чүгүрүп олура алгырган:

— **Авамны көрбедиңер бе?** (М. Горький.)

— **Көөрүмге, черле орустаарың шору оол-дур сен. Кая мындыг кончуг өөренип алганың ол боор?** — деп, хамыктың мурнунда намдар-төөгүм айтырды. (С. Тока.)

— **Кичээнип чоруңар, силерниң барсааныңарны танып кагза, чаштына бээр болдур эвеспе** — деп, Аня чагаан. (К. Кудажы.)

2. Дорт чугаа абзацтан эгелевээн болза, ону кавычкалар-биле тускайлаар, *чижээ:*

Мен ооң холундан туткаш, чугааладым: **“Аажок өөрүнчүг-дүр, кончуг-ла өөрүп тур мен”**. (М. Лермонтов.)

Ынчаарга ол Титок аан биске мынча дээн: **“Мен совет эрге-чагырганың дужаалын күүседип, тарылга шөлүн көвүдөдип тур мен...”** (М. Шолохов.)

§ 78. Дорт чугаа авторнуң (дорт чугааны дамчыдар кижиниң) сөстөриниң сөөлүнгө турда, ооң (дорт чугааның) мурнунга ийи сек салыр, *чижээ*:

Бир катап аңаа Печорин чугаалаан: **“Көөрүмге, ол аът сеңээ дыка тааржыр ышкаш-тыр, Азамат”**. (М. Лермонтов.)

Ашак келгеш, аңаа сөглээн: **“Бисти каавыт, чоргаар киж. Бистер черлик, хоойлуwус чок...”** (А. Пушкин.)

Өг ишти чыгылып кээрге, бир чылгычы айтырган:

— **Кедээр кайнаар чордуң, Хойлаар?** (К. Кудажы.)

§ 79. Дорт чугаа авторнуң сөстөриниң мурнунга турда, ооң (дорт чугааның) сөөлүнгө тире салыр, *чижээ*:

— **Өөреникчи киж. сен бе, сарыым?** — деп, Давыдов чассыдып айтырган. (М. Шолохов.)

— **Отчугаш, кайда сен, аал?** — деп, Маскалдайның үнү дыңналган. (К. Кудажы.)

§ 80. Дорт чугаа авторнуң сөстөриниң ортузунга кирер апарза, ооң мурнунга ийи сек, а сөөлүнгө тире салыр, *чижээ*:

Ашактан ол сүмө эреп чедип келгеш: **“Чылдагааны чүдел, кожа?”** — деп айтырып-тыр. (И. Крылов.)

Мен тургаш: **“Та кым билир ону, сен-даа бооп чадавас сен ыйнаан”** — дидим. (М. Горький.)

§ 81. Дорт чугааның аразында кирген авторнуң сөстөриниң мурнунга болгаш сөөлүнгө тире салыр, *чижээ*:

“Шефчилер дөө ында — дээш, ашак кымчызы-биле шаңче айыткаш, — **тараа ажаажып турлар”** — диди. (Л. Чадамба.)

“А силер кай баарыңар ол, акым?” — деп, диттип чадай-чадай, үнүм сириңейнип айтырдым. — **Мен канчаар мен?** (С. Пюрбю.)

§ 82. Дорт чугааның иштинде кирген авторнуң сөстери дорт чугааның дараазында кезээн улай тайылбырлап турар болза, авторнуң ол сөстөриниң сөөлүндө баштай ийи сек, ооң соонда тире салыр, *чижээ*:

— **...А бистер болза ядыы улус-тур бис ийин** — деп харыылааш: — **Ак кулун аът бооп, сен улуг эр болу бергенинде, шаг-төре өскерлип, ядыылар, байлар дээр ылгал чиде бээр болдур ийин, оглум** — деп, Санчының сеткилин өөртүп каар. (В. Сагаан-оол.)

— **Аа, улуг өгдө** — дээш, согаш кынгаш: — **Хүндүпей суг де?** — деп ылавылап удур айтыра-дыр. (С. Пюрбю.)

— **Чаа, айыткап бараан болуйн** — дээш, бир сөгүрээш, уламчылады: — **Сумунактың бодунуң чиңгине өөрү дээрге чүс-даа кайын ажар ол.** (С. Тока.)

§ 83. Бир абзац иштинге ийи кижиниң аразында чугаазын улаштыр киирген болза, дорт чугаа болур домак бүрүзүн ка-вычкалар-биле ылгап көргүспүшаан, домактарның аразын тире-биле аңгылаар (ындыг таварылгаларда авторнуң сөстөриниң мурнунга тире салбас), *чижээ*:

“Бажың ээзиниң оглу сен бе?” деп, оолдан айтырдым. — “Чок”. — “Ынчаарга кым сен ынчаш?” — “Өскүс түрөңги мен ийин”. — “Бажыңның херээжен ээзиниң уруглары бар бе?” — “Чок; уруу турган чүве, татар-биле кады далай ындындыва дезип чоруй барган”. — “Чүү татар-биле?” — “Кым билирил ону! Крым татары, Керчь чурттуг хемежи”. (М. Лермонтов.)

“Мен сээң аьдың эвес, колхоз аьды мунуп тур мен” дидим. — “Мен база колхоз аьды мунуп тур мен” деп өттүне-дир. — “Колхоз-даа аьды болза, мээң өстүрүп каан малым-дыр” дидим. — “Ол база мээң өстүрүп каан малым-дыр” дидир. (С. Пюрбю.)

БИЖИК ДЕМДЕКТЕРИН КАДЫ ХЕРЕГЛЭЭРИ

§ 84. Биче сек биле тире демдекти кады хереглээрде, баштай биче сек, ооң соонда тире салыр. Бо ийи демдек колдуунда орун-туружу солустур тургустунган домактарга азы домак кежигүннеринге хереглеттинер, *чижээ*:

— Эгенир киж. ыйнаан бо, — эмин эрттир хөйнү кылып турар болгаш. (С. Сүрүң-оол.)

Ча, ындыг-дыр, мен-даа хаптайн, — хувискаалдыг намның даалгазынга бараан болуп. (С. Тока.)

Өлүр четкен чөнүк чүве ыйнаан, — кижээ балазы халдаар чыгыы. (С. Пюрбю.)

Чүге алгыра-дыр сен, — эп-чөп-биле чүве чугаалаарга. (“Самбукайның чугаазы”).

§ 85. Улуг сек, биче сек, бүдүн чартык сек, ийи сек, тире — бо демдектерни кавычкаларның сөөлгү кезээниң мурнунга салбас, чүгле соонга салыр, *чижээ:*

“Ам черле дилээн чүвевисти тып алыр боор бис” — дээш, ававыс өгден эрги чаңы-биле кашпагайы сүргей үне халаан. (С.Тока.)

Чамдыкта хүнзедир-даа айтырарга, “ийе”, “чок” дээрден башка, чүнү-даа чугаалавас болгулаар. (М. Лермонтов.)

“Экии, эки, Эккендей-оол”. (Ю. Кюнзегеш.)

§ 86. Айтырыг, кыйгырыг демдектерин болгаш хөй сектерни кавычкаларның хагдынар кезээниң мурнунга салыр, *чижээ:*

“Ындыг төлдү кандыг кадай төрээнил?” дээн, ында-мында кайгап-хараан кижиле хөй. (С. Пюрбю.)

Амдыкы оол бир-ле катап: “Аъттарже!” деп, шериг кижиле алгырганын дагга дыңнаан. (А. Пушкин.)

“Бо шагда, бистиң амгы үвисте, аныяк боору дыка-ла ааскежик-тир. Адаарганчыг-дыр...” (О. Саган-оол.)

“Э-эй, силерде... чем кандыгыл?..” деп ыткыр үн-биле кыйгырып мындыг болбазыкпе. (М. Горький.)

§ 87. Бижикке кавычкалар иштинге кавычкалар дакпырлап кирер апарза, оларның даштындаазын азыгланчак « », а иштиндээзин анаа кавычкалар-биле айтыр, *чижээ:*

“Бир эвес ол кижиле: “Чүнү боолап турганың ол?” деп айтыра берзе, чүү деп харыылаар кижиле боор мен?” — деп, боданып, арай чиктиим кончуг, серт-даа чок тур мен оң. (С. Тока.)

“Кым билер ону, ооң-биле кады-кожа чурттап чораан эвес. “Кижиниң шокары иштинде, чыланның шокары даштында” деп чүве бар болгай». (С. Сүрүң-оол.)

§ 88. Ажыдар (эгелээр) азы хаар (дуглаар) скобканың мурнунга биче сек, бүдүн чартык сек, ийи сек, тире салбас, оларны чүгле хаар скобканың сөөлүнге салыр, *чижээ:*

А Көге, Ток, Бадыргы (үжелээ Торгалыг чурттуг), Кылбан, Каржаалай, Суваң — алды кижиле ол-ла хоорайга хоруп чыдып калдывыс. (С. Сарыг-оол.)

Чеде бээримге, оларның аныяа (чээрби хар чаа ажып чоруур хире):

— Кайыын үндүңер, дом? Чүү дугайлыг, кайнаар моорлап бар чор силер ыңар? — деп шоода аарак айтырды. (“Самбукайның чугаазындан”).

Евгений-даа ол-ла дораан
Эзиннелдир халдып-ла каан;
Акша ужун улуг тынып,
Авыастаар, чалгаараар деп
(Ынчаар бижиң эгелээн мен);
Өөрүшкү чок белеткенип,
Өртээл дамчып улдап орган.

(А. Пушкин.)

Арбай сөөрткен ашак келди
(Ажылымны эгелэйн,
Авашкылар база чанзын) —
Аңаа четкеш, соксап каалы.

(Ю. Кюнзегеш.)

§ 89. Бир эвес улуг сек, айтырыг болгаш кыйгырыг демдектери, хөй сек скобкалаан сөстөрнүң азы домактарның чүгле боттарынга хамаарышкан болза, оларны хаар (дуглаар) скобканың мурнунга салыр, *чижээ:*

Кадыр-Мээсче өскеп ора,
Кара-ла хөк бодал бодап,
Чортуп чоруур ашак-тыр мен.
(Чок-ла болза кыраан боор мен.)

(Ю. Кюнзегеш.)

Кыштың соогу дызырткайнып,
Ховуларда мөңгүннелген...
(Кызыл чечек дээрин манаан
Холуңну дос, шымда, тут ма!)

(А. Пушкин.)

Делегейни бир-ле кылдыр
Дендии-ле үр эдердивис.
Өөрүшкүлүг айткан дүжээл!
Өйү келген! (Ындыг але?)

(А. Пушкин.)

§ 90. Бир эвес улуг сек, айтырыг болгаш кыйгырыг дем-
дектери, хөй сек скобкалаан сөстөр-биле кады бүгү домакка
хамаарышкан болза, оларны хаар скобканың сөөлүнгө салыр,
чижээ:

Адавыс силерге аът берди, бодунуң эктинден тонун уштуп
хайырлады (эзеринде хой кежи дергилеп каан болду). (А.Пуш-
кин.)

§ 91. Хаар скобканың мурнунга кандыг-даа демдек турза,
бүгү домактың ниити утказынга хамаарышкан бижик демдээн
ооң (хаар скобканың) сөөлүнгө салыр, *чижээ:*

Сарыг баштыг эжи чааскаан
Човаан, түрээн ышкаш апаар
("Сарыым" деп сөс оортан тыптып,
Чонга тараан эвес ирги?).

(Ю. Кюнегеш.)

§ 92. Кайгаан, элдепсинген азы чиктигзинген айтырыглар
болгаш дыңзыг аян илереткен домак сөөлүнгө хары угда айтырыг
болгаш кыйгырыг демдектерин салып болур, *чижээ:*

— Чүнү бодап алган тур силер?! — деп, тамыже көрбүшаан,
Тараска хыйланы аарак чугаалаан. (Л. Кассиль.)

— Чүл, мени Лушка Нагульнова ... деп бодай-дыр сен бе?!
Сен мээң холумну көр, ооң соонда ажыл дугайын айтыр.
(М.Шолохов.)

— Шериг-оол! Кайда сен, оглум?! (С. Сүрүң-оол.)
Шаанда кандыг чоржук мен?! (С. Сарыг-оол.)

ДОПЧУЗУ

Бирги үндүрүлгезиниң эге сөзү	3
Ийиги үндүрүлгезиниң эге сөзү	5

ТЫВА ОРФОГРАФИЯНЫҢ ДҮРҮМНЕРИ

I. Тыва дылдың үннери болгаш оларның үжүктери	6
II. Чамдык үжүктөргө адаттынар аяны	7
III. Ажык эвес үннерниң үжүктөрүн шын бижири	9
IV. Ажык үннерниң үжүктөрүн шын бижири	11
V. Сөс кожумактарын шын бижири	12
VI. Үлөгерлеп алган сөстөргө шын бижири	14
VII. Сөстөргө тудуш, дефистеп болгаш аңгы бижири	17
Тудуш бижири	17
Дефистеп бижири	18
Аңгы бижири	20
VIII. Улуг үжүктөргө хереглээри	21
IX. Хурааңгай нарын сөстөргө шын номчууру болгаш бижири	23
X. Сөстү шын көжүрериниң чуруму	24

ТЫВА ПУНКТУАЦИЯ

Улуг сек (точка)	26
Биче сек	27
I. Чагырышпаан нарын домак бооп каттышкан бөдүүн домактарның аразынга биче сек	27
II. Кол болгаш тайылбыр домактарның аразынга биче сек	29
III. Домактың чаңгыс аймак кежигүннериниң аразынга биче сек	32
IV. Катаптаар сөстөргө аразынга биче сек	34
V. Деңнелгениң тайылбыр домактарынга болгаш бөлүглелдеринге биче сек	35
VI. Тайылбыр капсырылгаларынга биче сек	36
VII. Кол кылдыныгга немелде кылдыныгны илередир деепричастиеге биче сек	37
VIII. Домакта өске сөстөргө тодарадыр азы кызыгаарлаар сөстөргө биче сек	38
IX. Кирилде сөстөргө болгаш кирилде домактарга биче сек	39
X. Адалгага биче сек	40
XI. Аян сөстөргө биче сек	41
XII. Айтырыг, хары сөстөргө база албадал, дужаал уткалыг сөстөргө сөөлүнгө биче сек	41
XIII. Болза, дээрге, деп, дээш деп сөстөргө сөөлүнгө биче сек	42
Бүдүн чартык сек	43
Ийи сек	45
Тире	46
Айтырыг демдээ	50

Кыйгырыг демдээ	51
Хөй сек	52
Скобкалар	53
Кавычкалар	55
Дорт чугаалыг домактарга бижик демдектери	57
Бижик демдектерин кады хереглээри	59

ПРАВИЛА ТУВИНСКОЙ ОРФОГРАФИИ И ПУНКТУАЦИИ

На тувинском языке

Ответственный редактор *Д. А. Монгуш*. Технический редактор *С. К. Ооржак*. Корректоры *Т. Х. Калчан*, *Л. А. Ооржак*.

Издательская лицензия рестипографии

ПЛД № 24—13 от 13.11.1998 г.

Сдано в набор 6.12.2000. Подписано в печать 4.01.2001.

Формат 60x84¹/₁₆. Гарнитура TextBook Tuva. Печать офсетная. Физ. печ. л. 4 Уч.-изд. л. 3,45

Тираж 2000. Заказ 1209.

Типография Госкомитета РТ по печати и информации,
г. Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 1.

кн. 3/5

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ГУМАНИТАРЛЫГ
ШИНЧИЛЕЛДЕР ИНСТИТУДУ

ТЫВА
ОРФОГРАФИЯНЫҢ
БОЛГАШ
ПУНКТУАЦИЯНЫҢ
ДҮРҮМНЕРИ